1139

RESEARCH LIBRARY
MS No. 1139
Date............
J. & K. Govt. Srinagar

302

2
30

Folios = 30
size - 19.5 × 33

ॐ नमो गुरवे ॐ चिदाकाशमयेऽस्मिन् गोविश्वान्तेऽप्यविनाशिने सर्वशक्त्युद्भवत्वेन मोविभ्रमचालषे ॥ विश्रामाकारसं
ज्ञेन स्वपूर्वगुरुणास्मि चोदितः पद्मानन्दाभिधानेन तथा सब्रह्मचारिणा ॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तविस्तरेण गुरुनिर्मिते शिव
दृष्टिप्रकरणे करोमि पदसंगतिम् ॥ प्रकृतशास्त्रानुसारेणेष्टदेवतानमस्कारं करोति शास्त्रकारः ॥ ॐ अस्मद्रूपसमा
विष्टः स्वात्मनात्मनिवारणे शिवः करोतु निजया नमः शक्त्या ततात्मने १ योऽहं नमस्करोमि स शिवोऽस्मद्रूपेणोक्तेषा
म्नो वक्ष्यमाणस्थित्या हि सर्वे मत्त्वविग्रहोऽवच्यमाणनीत्या शिवस्य संसारार्थे मायाशक्तिरूपेणाख्यात्याभावानात्मस्याभि
मयतो ईश्वरप्रत्यभिज्ञायां प्रपंचितन्यायेन ततस्तान्याणादीन्पुनः कांश्चिज्ज्ञाकयात्रास्मद्रूपप्रमातृभेदेन स्थापयित्वा
निज्ञीकृतान्प्रमेयान् पिवटपटादिवैलक्षण्येनात्माभेदेन प्रकृतान्समाविशतीत्युच्यते यावत्पाचमात्रयास्समावेशस्ता
वन्मात्रसिद्धिसंभवः प्रथमस्तावत्कर्तानुसारीत्वानन्तिकयायोगः यथोक्तं स्पन्दशास्त्रे नहीच्छानोदनस्यायं प्रेरकत्वेन
वर्तते अपि त्वात्मबलस्पर्शात्पुरुषस्तत्समो भवेदिति तथान्यत्रोक्तं ऐश्वरीप्रकृतिरिति अनयैव हष्यानतदर्थ
मधिकतरस्समावेशोऽभ्यसनीयस्सप्रयत्नेनापीत्येतदपि सूचितम् समाविष्टश्च शिवोऽप्युच्यते देवतान्तरैरपि चोभयोरे
क्यगमनाविशेषात् स तथाविधः शिवस्ततात्मने परापररूपभगवत्सदाशिवादि.... प्रसरणात्मत्वेनानन्तविस्तारा
य निजस्वरूपायपरमशिवसंज्ञाय नमस्करोत्विति लोणिमेत्रांशादौ यथा नमस्तेऽस्त्विति वयं शिवात्मनः परमेश्व
राय नमस्कारदा इत्यर्थः परत्वेन प्रथमपुरुषप्रयोगाः क्रियाबिन्दुपरत्वेन ह्यमाहं भावस्य कर्तृतामात्रेणत्वमिति दर्शनार्थः
सर्वं च शिवमयमिति नमस्कारे वाङ्मनसादिकारणमापि शिवएतदाह स्वात्मनेति विघ्नाश्चापि तदात्मान एवानिवार्या
स्तदाहात्मनिवारणे इति नमस्कारे चास्मदीय इच्छादिशक्तिः सेव्येत्याह निजया शक्त्येति एतेन सर्वा एव क्रियास्स
कारकास्सफलाश्च गमनभोजनादिका एवमेवानुगन्तव्या इति दर्शितम् १ इदानीं समस्तशास्त्रार्थसंक्षेपरासयूक्ति
कं प्रतिजानीते ॥ आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचिद्विभुः । अनिरुद्धेच्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिवः २ आत्मैव

शिव इतिव्यवहर्तव्यमिति प्रतिज्ञा निर्वृतचिदित्यादि विशेषणत्वात् स्फुरन्निति धर्मिणो हेतोः स्वसंवेदनप्रत्यक्षं प्रमाणं
अत एव स्फुरन्निति दृष्टान्ताभावः निर्वृतचित्त्वाद्येव च शिवत्वमिति पर्यायेण लक्षणमपि दर्शितम् तस्मिंश्चासिद्धविषये शि त
वत्वव्यवहारमात्रं तद्विषयं साध्यते ईश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तक्रमेण यथा च चिन्निर्वृतीच्छाज्ञानक्रिया घटपटपर्यन्तसर्वभावेषु
भासमानेषु स्फुरन्तीति तथाग्रतो वक्ष्यते शक्तिशक्तिमतोरेकत्वाच्छक्तिमतश्चैकत्वाच्छक्तिपंचकं परापरादशावस्थाव्यवहरन्नेव प्रमा
त्रूपेणत्ययेतीश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तनीत्या पुरस्ताद्वक्ष्यते निर्वृतावेव निराकांक्षस्वरूपे चिद्रूपस्सतया विभुरात्मस्थात्तत्सम
स्तदेवार्थः अनिरुद्ध इच्छाप्रसरो यस्य प्रसरन्त्यो दृग्ज्ञानं क्रिया च यस्य स तथा लक्षणात् शिवस्सर्वेषामात्मैव एवं स शिव
रूपमिति स्वसंवेदनसिद्धं व्यवहारमात्रं साध्यमिति स्थितं वाच्यं तथाविमतिनिभावरिष्यन्त्यत्रदृष्टान्तः प्रभृति घटपटादिस्थितिं
पर्यन्तमेव स्वरूपशिवतावस्थितिमाह दृशा प्रतिपादनं प्रक्रान्तमिति ॥ स यदास्ते चिदाह्लादमात्रानुभवतल्लयः तदिच्छानावती
तावज्ज्ञानं तावत्क्रियादिसा ३ स स्वस्वशक्तित्रितयसामरस्येन वर्तते चिद्रूपाह्लादपरमो निर्विभागः परस्तदा ४ शि
वैक्याख्यातिरूपभ्रान्तिमयसंसारावस्थायावन्नोन्मिषति तावदपि तावत्स्वात्मरूपशिवता तथा च शक्तिपंचकमपि तदा
नीमेकरूपमपि व्यवहारापेक्षया कार्यसंभवादस्त्येव तथा हि परापरावस्थायोऽयोऽहमिति सहजप्रत्यवमर्शात्मा प्रका
शात्मस्स एव परानपेक्षः पूर्णत्वादानन्दरूपो निर्वृतचिन्मयः स्थितस्तदेवमेव सततैव तत्त्वात्मावस्थाशिवता तदुक्तं चिदाह्लादेति
पूर्णतृप्तिदानन्दमात्रानुभवः प्रकाशनं न त्वबाह्यतत एव तत्रैवतल्लयो यस्य स तथा तेनानिर्वृतता चिल्लयिता इच्छाज्ञानक्रिया
त्मभिन्नविषयाद्यपेक्षया स्फुटी भवन्ति परावस्थायां पुनः पूर्णोऽहमित्येव स्वस्वभावः प्रकाशते तावत्प्रकाशत्वात् तदे
व तन्नैवसंभवरूपत्वात्सैव क्रियात्वस्वभावेन तदभ्युपगमादिच्छापि स्थितेवेत्याह तदिच्छानावतीति तावच्च स्वरूपे निय
तियात्मम् अथवा तावज्ज्ञानमित्यत्र तावच्छब्दः क्रियायां स्त्रीलिंगः परिणमनीयः द्वितीयस्त्वेतेतावच्छब्दः क्रमार्थः
परापरादस्थापेक्षः अत एव भिन्नविषयाभावेऽभ्युपगमप्रकाशसंरंभाणां सर्वदा प्रकाशमयत्वेनाविचलनता इच्छादि

व्यवहारयोग्यतैवेत्युक्तं लक्ष्मेति लक्ष्यत्वमेषितवाद्यभावेन विभागपरिकल्पनात् अत एव शान्तिसामरस्यं प्र
ति चिन्मात्रप्रकाशतात्मत्वाच्छिवादुत्कृष्टपरत्वं चोक्तं सैव च निर्विभागता परावस्थायदेव मासिपरक्तेदेत्युक्तः अन्यद
शायामपि सा लक्ष्याः भूतत्वादिभिन्नत्वमुद्रूपरा शिवावस्थालीत्याह ॥ न परं तदवस्थायां व्यवस्थैषा व्यवस्थिता याव
त्तमग्राणां ग्रज्ञानस्पर्शदशामपि × स्थितैव लक्ष्येते सा तेन तद्विश्रान्त्या तथा फले ॥ न केवलं परापराद्यनादि पाविभो
भोव एवेवं नियमो यावद् परावस्थायामपि सर्वे विकल्पादिज्ञानानामग्रतनपि सावस्थायां ज्ञानज्ञेयानामविलक्ष
णस्वरूपसंस्पर्शो वश्यं भावीति तदवस्थास्वपि परव्यवस्था यद्यपि तदा वर्येष्ठ व लक्षणाज्ञातवस्थाना सौष्ठवं न
परावस्थात्तथापि यदा ज्ञानाग्रभागेषु विश्राम्यति किं चित्तदा परतानच प्रमाणभूमौ विश्रान्तिः तत्रापि प्राणस्पन्दात्म
कज्ञेयव्याकुलत्वात् ततः प्राणादिज्ञेयज्ञानस्याग्रतो विश्रान्तिः वस्तुतः सा परा प्राणभाविनी परता स्थितैव लक्ष्यते
च प्रकाशस्याल्लक्ष्यमाणताभावात् तथा फले पि मयैन ज्ञातमिति प्रमाणफलभूतज्ञानान्तरोदयेन तज्ज्ञानमात्रे
निर्ह्रतिमतिविश्रान्त्या अथवा समग्रज्ञानानामारंभे तथा फले परिसमाप्तौ तत्रैव विश्रान्त्या तद्विश्रान्तिं विना थों ज्ञानए
व न भवति समग्रत्वमनेकप्रकारकत्वेन ज्ञानानाम् मध्यदशायामेव प्रत्ययात्मत्वेन पूर्वापरकोट्योस्तु एवा विश्रान्ति
वंतेव सर्वेषाम् अत एवेश्वरप्रत्यभिज्ञायां परीक्ष्यम् ॥ सर्वत्र शान्तिपंचकसद्भावमुपसंहरन्नाह ॥ एवं नज्ञानं चित्त
स्य वियोगक्षितयात्मना ॥ शान्तपानिर्ह्रतचित्तस्य तदभागविभागयोः ॥ एवमुक्तप्रकारेणातितयात्मना इच्छाज्ञान
क्रियात्मरूपया शान्तानवियोगः कदाचिदपि निर्ह्रतं चित्तं चिद्रूपत्वं निर्विवादं यस्य सततया चिदानंदशान्तेः परापराद्यव
स्थास्वपि समर्थनात् केवलं परावस्थायामेषितव्याद्यभावादिच्छाद्यभावशंकायां तत्संभवो निगमितस्त्विदानीं दानवादे राम २
न तासां शान्तीनाम विभागविभागयोः परत्वापरत्वावस्थाभेदे इच्छेयादि संज्ञात्वे शान्तौ नो विभागव्यवहारात्मप्रमात
रिच्छादिशान्तिभिर्न विरहः विभागे यथा शान्तिपंचकस्थितिस्तथा वक्ष्यते ते मेणाह ॥ यदा तु तस्य चिद्रूपं विभवा

मोदत्वं भया विचित्ररचनानानाकार्यप्रसृष्टिप्रवर्तते भवत्वन्मावितावितासेच्छायाः प्रथमा तुटिः ॥ चिद्रूपस्य शिवभट्टा
रकस्यायं धर्मः स्वभावो यो विभवः पंचविधस्तन निर्व्रृत्तियोगितात स्यामोदचमत्कारः तथा स्वरूपपरामर्शरूपत्वस्य ज्ञेभावि
श्चात्मतया विकासनं यद्गतं मया स्तोत्रे स्फुरियस्य विल्लमात्मना स्फुरन्ति श्वमामपास्ति रूपमामश्नान् यत्त्वयेनिज्जर सेन घूर्ण
ते तत्समुज्ज्वमतिभावमंडलमिति घूर्णनं तूक्तं भोक्ता तयाज्ञे भयाहेतुभूतया स्थितिस्वरूपस्यैव मायीयाभेदाख्यातिवैचित्र्यरव
नोपलक्षितानतत्स्वभावायानानाकार्यसृष्टिस्तत्प्रवर्तते यदोन्मावितावत्खवराचरितावमततो द्वितीयाभावात्रैरूपेस्येनातम्
विनत्वात् चित्रा चैतन्यमेव तदासा तुटिः लक्ष्मकालपरिच्छिन्नत्वेच्छा प्रथमभागः अत्र चैतावच्छान्तिकाल्पोव्यवहर्तृ
णां परमार्थपदमारुह्य ततो संभाव्यत इत्येवं निर्दिश्यते न तन्मायातत्त्वाहदर्धकालविभागसंस्पर्शः अथवा मायो धैपि परा
रूपत्वाद वस्था विशेषस्य कालविभागो विस्पष्ट इत्यत एव तत्र दिशित्युक्तम् सर्वं चैतन्यत्यभिज्ञायामुक्तम् ॥ सा च हर्षाद्दृष्टे
णे कार्यस्मरणाकालतः ॥ प्रहर्षावेदसमयेदरसंदर्शनतस्तो ॥ अनालोचनतो दृष्टे विसर्गप्रसरास्पदे विसर्गान्ति प्रस
गे च वाचने धावने तथा एते ध्वेव प्रसंगेषु सर्वे शान्तिविलोलता ॥ सा च सत्वोन्मत्यशान्तिरूपा लक्ष्या हस्यदेशे स्वे चि
कीर्षित विस्मृत कार्यस्मरणे तथा प्रहर्षहेत्वन्नन्मायावेदनकाले दरस्य भयस्य संदर्शनप्रारंभत्तो अनालोचनतः
सहसैवदृष्टे चरमधातुविसर्गस्थाने तथा विसर्जनीयभाषराप्रसंगे त्वरितग्रथवाचने धावनविधौ चेति एतेष्वा
वसरेषु साध्वीणं तमेणा सर्वशान्तीनां विलोलता मिश्रीभावः सा वदुःखात्मकत्वेनाशु इत्याहुर्येस्मिन्कार्ये कथमोन्मत्यमि
त्याशंकां निवारयन्नाह ॥ उक्तिनोक्तितस्यस्थाव्ययमन्मध्वनितितिचित् रूपप्रसाररसनो गाढितत्वमयुक्तिमत् ॥ पंचप्र
कारकत्वोक्तिशिवत्वावित्तवर्मतो प्रहर्षस्य निमित्तानामरेषोक्तमार्गेणाम् ॥ मायाशान्तिरूपतत्त्वस्वरूपात्वानिमय चि
चित्रकार्यतापत्त्यस्वरूपप्रसरणारसात्मसोरस्यतद्रूपस्य कार्यभेदस्य उक्तितत्त्वमयुक्तम् तथाहि परापरावस्थायां सदाशिवे
वेश्वररूपत्वाविश्वमहमिति विश्वरूपत्वमेव संविदिस्फुरति अपरावस्थायामप्यहंघटमिमं वेद्मीत्येदायमिति वाहेतदृष्टो

चिदात्मकतां विना प्रकाशमानत्वेनोपपद्यते इति तद्रूपत्वे अविच्छिन्नमायाशक्तिवशाद्भेदावभासः इति सर्वदा स्वरूपप्रसरणा
मेवेति कथं गाहितत्वम् अभेदापरामर्शनमेव भ्रान्तिरूपं उक्तिः न तनच नकिंचिद्व्यतिरूपमात्रत्वात् तत्प्रसरणं पंप्र
स्यचित्त्वाविश्रान्तत्वं च चिन्मयस्य प्रतिबिम्बानामिव दर्पणा परमार्थत्वेन भावानां स्वच्छचिन्मात्रसत्त्वं तथा स्थाना हट
न् एतच्च सर्वमीश्वरप्रत्यभिज्ञाटीकायां निपुणमालोचितं सर्गस्थितिप्रलयानुग्रहतिरोधानलक्षणं पंचप्रकारं च
ऽत्ययस्य तस्याति पंचविधकृत्यायइच्यते तच्छिवत्वेन ततः निजस्वभावरोत्वादिरूपप्रसरणरूपाय प्रवृत्तस्य निमित्ताना पाविभो
च घटयादीनां कुमारगणाम् निमित्तान्तरप्रसंगस्यैवाभावात् यथैवं प्रसरतीति न चोद्यम् इति तावद्युक्तिमतविषय
मेवोन्मुख्यमिति तदिदानीं निदर्शनेन स्फुटीकर्तुमाह ॥ गच्छतो निस्तरंगस्य जलस्यापि तरंगिताम् यारंभेद
पात्यत्तदौन्मुख्यं हि गम्यते ब्रह्मतोनुश्रिता पातोः एवं वा परतदेसने बोधस्य स्वात्मनि हस्वरचनां प्रति निर्वृतिः तदा
स्याप्रविकासोयस्तदौन्मुख्यं प्रचक्षते किंचिदुच्छूनता सैव महद्भिः कैश्चिदुच्यते तस्येच्छाकार्यतेनाता तयासेच्छः प्र
ज्ञायते औन्मुख्यस्य यथाभोगः स्थूलस्तेच्छाव्यवस्थिता नचौन्मुख्यप्रसंगेन शिवः स्थूलत्वभाक्कचित यथा पूर्वं जल
स्य निस्तरंगस्यापि तरंगितां गच्छतः सूक्ष्मः एवं कं प औन्मुख्यरूपः पातो न च महितां गच्छतः एवं सूक्ष्मं वं पोदरूपने
तथा बोधस्य स्वरूपस्य स्वर्गस्यापि विश्वरचनां प्रति यत्किंचिन्मात्ररचनायोग्यता यः प्रथमो विकासः प्रवृत्तारंभ स्तदो
न्मुख्यं प्रचक्षते प्रवृत्तारंभश्च निर्वृतावस्य भेदाव्याप्तिः धर्मत्वेन तस्याः प्रथनात् यदेव तदौन्मुख्यमेव किंचिदुच्छून
ताकथ्यते भट्टप्रद्युम्नेन तत्त्वगर्भे अन्यैरपि तरंगाम्भोदिशब्देरपि तस्यौन्मुख्यस्येच्छाकार्यान्तस्याहियोसावाभोगो ज्ञाना
दि कार्योत्पादनसमर्थो विस्तृतो दार्ढ्यमयश्च तरोभागो तएव रचनास्याविकासदादीन स्थूलस्तेच्छाव्यवस्थिता न ताम ३
चोच्छूनतादिव्यपदेशोन्मुख्यप्रसंगेन शिवो बीजमिवस्यौल्यभाव इच्छाद्यसद्भावे वान्यत्र कचिदुच्छूनता न स्यौल्यं चिदात्म
नः प्रतिबिम्बकल्पे भावैरनाधिकारात् नापि तदात्मता प्रथयीति तिरित्तिसर्वमत्र टीकायाम् व्यावहारिकोपि नास्त्येवमादेर्भे

शिह ३

नमर्थिक्लवम

दस्तथापरामर्शानिवृत्तेरित्याह गोस्तनात्पाततः क्षीरविकारस्तत एव हि नचनस्तोरमिव पव्यपदेशोस्ति तत्तराम् ॥
गोस्तनात्पातात्क्षीरविकारस्तत एव तदनन्तरमेव न च तत्स्थाने तत्र न क्षीरपरामर्शः यावत्परामर्शो नतावत्सर्वदैकरूपमेव
एवमौन्मुख्यमिच्छायाः अतः उक्तम् इदानीमुपपादयन्नाह यत इच्छतितत्त्वात्तेनतेनवात्सेच्छया क्रिया ॥ तथा एषा परोभा
गो कल्पनीयो प्रशाद्दिया ॥ तत्वमनिर्वृतिप्राप्तिरौन्मुख्यं तद्विकासिता ॥ यस्मादिच्छतीश्वरोज्ञातुं वा कर्तुं वा इतियइच्य
तेतदाख्यात पटमिच्छयेच्छालक्षणां क्रियामाह तस्या इच्छायाः एवापरोभागो कल्पनीयो एवापरीभूताव्ययवत्ताक्रिया
या इच्छायाः क्रियात्वाभिधानेन इच्छादीनामन्योन्यात्मता शाश्वदवस्थायोगततम्स्यात तत्तत्परमार्थत एकैव शक्तिः
शक्त एवाप्तीति प्रतिपादितम् अत्यन्तिकथायोविच्छायाः पुरोभागोयातस्मिन्कर्मणित्वकर्मनिष्ठानिर्वृति प्राप्तिस्तदौन्मुख्य
कर्मावच्छिन्नानिर्वृतिरौन्मुख्यं सर्वच्छिन्नानिर्वृतिमात्रमानेद शक्तिरिति यावत् तदौन्मुख्यविकासिता चिदास्याप्रवि
कासइत्युक्तम् ॥ अनन्तरं दितत्कार्यं ज्ञानदर्शिनशक्तिता ज्ञानशक्तिरतदर्थं हियोसौ स्थूलत्वसमयः ॥ सा क्रिया
शक्तिरदितानां तत्स्वर्वं ज्ञान स्थितम् ॥ परतस्तस्मिन्विच्छलक्षणोकार्ये यज्ज्ञानं तत्प्रकाशनशक्तिरूपता चिदात्मनः
सर्वं प्रतिपत्तॄणाम वेद्यमन्तःकरणेऽवप्रकाशमानं तत्कार्यं यत्तस्माज्ज्ञानशक्तिः अनन्तरं सर्वप्रमातृवेद्यस्थूलकार्यो
कारसंपत्तिफलस्समयमइच्छाविषयएवक्रियाशक्तिस्तत एव परिसमाप्तिः व्यवहार्यकार्यलाभादित्युक्ते ततस्सर्वं
ज्ञानात्स्थितमितिनवकल्लेन्नगात्रिमोलाएवैवंयावदेकैकघटकारणकालेप्येवं शक्तिरूपतेत्याह ॥ एवं सर्वसमन्विक
लेशक्तित्रयात्मता ननिर्वृतान चौन्मुख्यं निर्वृतेनाप्यनिर्वृतिः ॥ इच्छाज्ञानक्रियात्मतावस्थिराघटादिकरणा
कालेऽऔन्मुख्यमपीच्छा एवं भागोत्तिक र्मावच्छिन्नविशिष्टनिर्वृतिरूपः अन्याप्यनवच्छिन्नानेदरूपानिर्वृतिरनिर्वृ
ता तदभावेविशेषनिर्वृतेरभावात् यथाबोधाभावेविशिष्टघटादिबोधस्यातएवनिर्वृतेर्विशिष्टरूपताप्राप्तिरि
ति प्राप्तिग्रहणं एवं कृतम् यदिवानिर्वृतिशब्देन पूर्णा चिच्छक्तिरूपता ॥ शक्तिपंचकायएकश्रीभावेपिकार्यो

शिह ५

त्पत्तिर्नस्यादित्याह ॥ यदेकतस्तु नियोतो कार्यं नाव जायते तस्मात्सर्वपदार्थानां सामरस्यमवस्थितम् ॥ य
स्मादेकतस्य शक्तिभेदस्य नियोगा प्रपायकार्यं न कदाचित्स्यादित्युक्तं तस्मात्सर्वपदार्थानां मुत्पत्तिकाले सर्वतत्त्व
मयशिवतत्त्वोपयोगः इति न कदाचनापि शिवरूपसंस्पर्शविरहिता महासर्गप्रारंभ इव भावना मेवेवास्य निर्मि
तोपि परमेश्वरस्य शंसमोः इति तएवेति सामरस्यम् ॐभकारस्यापि च्छेदवशेषोस्सर्वशक्तिशिवात्मना तदपरिज्ञा
नाद् ॐभकारतेत्यर्थः एवं नेरेनितद [illegible] पाठ ओन्मुख्यनिर्वृत्तिहिंत्वापेत्या नवेवलेघटादिकरणकाले सर्व
शक्तिसंभवोयावद्दृष्टाणाकालेपीत्याह घटादिग्रहणकालेपि घटज्ञानानिमात्रिया ज्ञानानिज्ञानमजैवनिरिक्ष्य
दर्शनजातिः ॥ ओन्मुख्याभावतस्य निर्वृतिर्निर्वृतिर्विना ह्येष्य प्रवर्तनेनैवनचबोधिविनाचितम् ॥ घटादिज्ञा
नकाले घट्टदर्शनानातिचिद्भेदाख्यातिवेचिच्यभिन्नघटदेवहन्तात्मक वेद्यवेदकाभासने नामयत्रिमिवमप्येवं र
पेसाज्ञानलक्षणात्रियाप्रयापरीभूताव यथानन्दज्ञानामीतिवचनप्रवृत्तिकालएवज्ञानातिरूपत्वात् ज्ञानम
जैवत्रियात्मनिस्थितम् निरिच्छोरवधानरहितस्यवेदनं नभवेन्मनसानधिष्ठानात् अवदानुवहर्शनमेवेच्छात
उचेच्छाक्रियाप्रवेभागोन्मुख्यतत्त्वमं निर्वृत्तितदोन्मुख्याभावतत्त्वस्य प्रमातृवेदनस्यवानिर्वृत्तिः नयोन्मुख
पोतत्त्वमंनिर्वृत्तिविनाहिष्यप्रवर्तनेन च चितमभेदप्रत्ययमशेशक्तिरूपोविनापूर्णोप्युइवोधात्मावनेवेत्ति घटादीन
संविन्निष्ठत्वाद्धि ययव्यवस्थितीनाम् सैवचिच्छक्तिस्सामान्यानिष्ठेत्रिशक्तिरानंदरूपा ॥ ज्ञानकाले शिवत्वाभा
वमाशंक्यमानस्याह ॥ बुद्धिविनाकथंबोधः सा बुद्धिः प्रकृतौ प्रज्ञा ॥ न च तस्य तथा योमाइति चेद् परस्थितो सा
बुद्धिर्यतस्तनस्सम्यक् संवेदिका व्यवस्थितम् ॥ ज्ञानं बोधमयं तस्य शिवस्य सहजं सदा ॥ त्वादिभिर्नेतत्त्वं नैन्द्रिया यां
प्राकृती मतिः ॥ तस्मा एवात्मधर्मत्वमिष्टं न प्रबोधके ॥ एषु एव हि विज्ञेयोन्यायऽच्छोप्रतिस्कृदम् ॥ तत्त्वज्ञाना
नीतिज्ञानबोधो बुद्धिवृत्तिः कथं वृत्तिमतीबुद्धिविना स्यात् बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रज्ञानात्मना च तथा तस्य सर्वशक्तिः शि

राम ५

वां

सा

वतत्त्वस्य निर्मलस्य संबंध इत्येवं चेत्तत्र अपरावस्थायाम भेदाख्यातावेवकरमायां वर्यं च प्रमातृणां बुद्धिः यत्तु तः
पूर्णतायां परावस्थस्यात एव सत्त्वमभिन्नं वेद्यतामनुपयातमत एव … टिके टिकालात्स्वंवेदितं ज्ञानं बोधमात्रमबोध्य
रूपं तत्तस्य शिवस्य सहजं सदा प्राग् तत्र उच्छ्रासेपि तत्सद्भावात् तद्विनातदभावात् नन्वेवमपिन्यायवैशेषिका
दिशास्त्र मायातिज्ञानस्य शिवाश्रितत्वोपगमे ज्ञानं हि तेषामात्मसमवेतमिष्टं शिवस्यात्मरूपइत्युक्तं न्यायादिभि
रिति तेर्नतत्त्वत्वं प्राकृतौ भेददशायां बुद्धियोमात्मनोज्ञानस्य तथाभिधानात् नत्वीश्वरे परस्वेज्ञानेरि तदुक्तं
म् एष एव न्याय इच्छा प्रतिस्कृदं तेयइच्छाचितेः प्रत्यगात्माश्रितानेदृमध्येवोक्तायान्येमतस्सकल्परूपानतपर
मेश्वरस्वभाव भूता परापरावस्थाया स्थिताया सर्वतत्त्वमयतयाशिवतत्त्वावस्थानमाह ॥ तदेवं प्रसृतो देवः कदाचि
च्छक्तिमात्रके बिभर्तिरूपमिच्छातः कदाचिज्ज्ञानशक्तितः सदाशिवत्वमद्वैतात्कदाचिदीश्वरीस्थितिम् क्रियाशक्ति
समाभोगात्कदाचित्स्फुटवेदनात् विद्यात्वविग्रहानत्वमतेयमंत्रेश्वरात्मताम् यात्मप्रच्छादनक्रीडां वृत्तेनावात
येचन मायारूपमितौत्वादि षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपताम् बिभुद्धिर्वितिरूपाणि तावतो व्यवहारतः यावत्स्थूलं [illegible] भासे
संहृतं पार्थिवं घनम् ॥ तस्मादेवमनेनक्रमेणात्मस्वरूपानुप्रविष्टचिन्निर्वृत्तितिरूपेशक्तिद्वयः प्रकाशानंदमयः ए
वेग परमेश्वरः शिवः प्रसृतः कदाचित्प्रथमतः शक्तिमात्रके गोन्मुखेच्छायानन्तघने निर्वृतिमय इच्छाप्रवेभाग
परापरावस्थारंभदशायां तदनुरूपं रूपं बिभर्ति ध्यायिनो ध्येयम् कदाचिच्छातदिच्छाशक्तिरूपत्वान्निमित्ताद्यथवेच्छा
पो रूपमात्रं तदनुरूपं प्रथवेद्वपुर्विभर्ति क्रियातो ज्ञानं प्राग् नयनाद्भवात् ऐश्वर्यान्तस्थितिं कदाचित् क्रियाशक्ति
स्समभोगात्सर्वतप्राप्तविस्तरादिभिर्भर्ति कदाचित्परापरावस्थानभिन्नाशेषवेद्यवेदकरूपबोधात्म प्रमातृवस्थ्यामस्त्रा
दिरूपतो बिभर्ति एकान्तभिन्नतेव वेद्यस्य विश्वस्य स्फुटत्वम् प्रमातृणां च बोधात्मत्वेपि शिवेच्छातो भेदापत्तेः स्फुटत्वम
प्रतीवेदनस्यापि स्फुटत्वम् इदंतविद्यात्वम् अनेनचेनाविद्याभेदोच्छासन्महामायाभिच्छेति कदाचिदात्मप्रच्छादना

त

ज्ञे शिद्द ५

ज्ञा

त्मकाभेदात्व्यातिमयींसंसाररूपांभ्रांतिंक्रीडामेवकार्थंचननतथास्वभावत्वात् वेतोमायाशक्तिरपरावस्थाबीजभूतारूप
म इतिचोक्तान्या टिभूतानितन्नियेषाषड्विंशतत्त्वानांतद्रूपतांसामान्येनविभ्रन्ताद्विशेषरूपाण्यपिबिभर्तितावं
तःप्रसिद्धव्यवहारनिष्पत्तेः अप्रसिद्धव्यवहारोनरमत्वीश्वरस्यकार्याणांमनियमात्तदन्ननातत्तेषामपियुक्तिःप्र
ज्ञानबाधितेशक्तेस्पेनावत्पानिजानीमहेषड्विंशतत्त्वात्प्रयेते यावत्पार्थिवंतत्त्वम् तदनंतरंनोपलभ्यतेऽन्तथा
पार्थिवंतत्त्वंस्थूलत्वात्पर्यन्तवर्तित्वेनैवसहकारिसेपायविशेषंकारणत्वात्कार्यंस्थूलंभवति अव्यक्तत्वात् नतत्व
त्वम महत्त्वेपिप्रधानादेःकारणस्यसौक्ष्म्यमेवतथाचिन्मयत्वात्सर्वस्थायात्प्रकाशान्वयः सन्नात्मभूतित्वात्तेत्व
पिस्फुरत् प्रकाशवर्गेतावत्प्रकारेणतासंभाव्यापार्थिवेपितु यावत्तदास्तिचिदाकाशेकाव्याप्तिमात्रान्तःस्थवसुकाशात्मत्व
पितद्रूपत्वेनभासंकास्याज्ज्ञेयःप्रकाशस्याभासोरूपमस्यैतितदाकाशादिमहाभूतमयतन्मात्रपंचकाहंकारान्तान्त
यासंहतमनंतरंसंपर्कातरासंभवादेतत्कार्यमतएवहर्नोसंघातात्मनेसहदेशानरप्रतिबंधकमत्यंतपरंसंमिश्रणम्
महदपरिपूर्णेहेतहदपिपर्यन्तनिविष्टम् अतऊर्ध्वयानिभुवनादीनिकार्याणितान्येषामेवभूतानांविभवभूतान्यप
रिमेयान्येवनिसएवनिर्मिमीतइत्याह ॥ ॥ तथानानाशरीराणिभुवनानितथानया विश्वरूपंगृह्णातिप्रो
त्तमाधममध्यमम् ॥ एवंयथाविश्वप्रपंचननतत्त्वमेतत्स्वरूपंषड्विंशात्मत्वंकार्यंरूपेणबिभर्तितथातेरेवतत्त्वै
र्ज्ञेनकसंसारिश्वरूपरूपेणानिर्वर्तनीयानितत्वसामान्याद्विधातदेवादिशरीराणिकार्याणिवेचत्वेप्रत्यभिज्ञात्मनीयाप
रस्याकिंचित्करत्वात्मएवस्वकामातापितृभूतादिरूपेणाद्येनादीन्भुवनानिचतन्निवासरूपाणिविश्वरूपप्रेक्षादिदे
वमानुष्यतिर्यग्योनिरूपंगृह्णातिशरीरभुवनवासनाश्चन्योन्यरूपागृह्णातिइत्याह ॥ ॥ स्थानान्तरूपतादेहान्देहा राम
कारेणभावनाः अतएवतेनतेनैवरूपेणप्रविभाव्यते॥ अन्योन्यारूपेणोचवेषोदेवतादीनांविलक्षणाव्यवहारनिर्वृत्तिः ५
सचशरीराद्यात्मनैवमायीयनैवरूपेणोपलक्ष्यतेप्रसिद्धः स्वस्वरूपाख्यातेःनरकादावपिसएवाक्रीत्याह ॥

खे

क्रीडयाद्रःवेद्यानिवर्मकारीणितत्फलैः ॥ संपत्स्यमानानितथानरकार्णवगह्वरे निवासोनिःशरीराणिगृह्णातिपर
मेश्वरः ॥ विश्वरचनामयक्रीडास्वभावेनदुःखरूपतयावेदयिष्यमाणानिनरकेःथवाडःखवेदयिष्यमाणेनरकेये
भूतानिमायात्मकनियतिशक्तिवशात्त्वापवकर्मकारीणीहशरीराणिगृह्णाति तथानरकएवार्णवस्तत्रह्यवगाधभौ
घणोनिवासोनिःसंनितत्वमेफलेसंबंधमागमिष्यंति परमेश्वरोनरकेपिसएवात्मेनतत्तदातिरिक्तःकश्चिदस्तीति
ऐकात्म्येवस्थिरीकृतम् एतदेवलौकिकदृष्टान्तेनाह ॥ यथानृपस्सार्वभौमःप्रभावामोदभावितः ॥+ तथाप्रभुःप क्रीडत्वारोतिपादान
मोदात्माक्रीडत्येवंतथातया ॥ यथाऐश्वर्येचमत्कारस्वामितस्सार्वभौमोराज्ञानिरर्गलतःक्रीडयानल्पस्तरणस्वभावा धर्मोस्तद्धर्मधर्मतः
पत्तेः पदातिसंबंधिचेष्टितान्याचरतितथापरमेश्वरः प्रमोदात्मत्वतथानंदघूर्णितस्तैस्तैर्भूतभेदात्मभिःप्रकारैरेवम
तत्सहशंक्रीडतिहर्षानुसारीस्पंदःक्रीडा एवंतत्रशास्त्रादितत्स्वप्रसंहृत्याह ॥ इत्यंशिवोबोधमयस्सएवपरानि
र्वृतिः सैवचान्यत्वतांयातिसज्ज्ञानक्रियात्मताम् सैवशास्त्रशरीरेहि नारकांतेषुभूतता प्रसूयतेसचिद्रूपप्र
मत्वेपार्थिवांततम् पदार्थत्वेनभगवान्सर्वंत्रैवतदात्मता ॥ अनेनोक्तप्रकारेणशिवोभगवान्बोधमात्ररूपः प्रमो
निरपेक्षानंदात्मातदेवतथामायाशक्तिवशादात्मख्यातिलक्षणानंदातिरिक्तइवतत्वतामेतिजगन्निर्माणेच्छारूपतास्या
तम् तस्याःक्रियात्वात्सर्वभागात्मकोन्यत्वतांयातिसाचक्रमेणेच्छाज्ञानक्रियात्मतांयाति एतावतानिमेषत्वेनसा
क्रशरीरप्रभृतिनारकशरीरांतरूपंप्रसूयतेसप्रवर्तितायते साचभूततामूतसर्गः निजचिन्मात्ररूपशिवत्वादिपार्थिव
तत्त्वान्तरूपंपदार्थत्वेनतैस्तैरूचमानैर्भगवान्प्रसूयतेततःसर्वत्रैवतदात्मताप्रत्यभिज्ञेयते ॥ भूतसर्गप्रमात्रपंचकं
निदर्शयन्नाह ॥ स्वशिवत्वमिवाज्ञानात्पश्चात्मव्यपदेशतः॥ तद्रूपत्वेनवापश्यन्स्थितःशांतइवकचित् ॥ केवलेश
दृढत्वेनकचित्केवलशोभना अप्रबुद्धानिष्कलत्वेनकचित्प्रलयकेवली॥ आत्मबोधोविवलत्वतःचिद्विज्ञानकेवली॥
स्वशिवत्वमज्ञानान्निवपश्चात्मव्यपदेशमापायस्थितःस्वरूपाभेदाख्यातिरेवहिमायाशक्तिःतत्रग्रासग्राहकरूपसंस्कारा

ई शिह ६ त्मनयावतिष्ठते तत्रग्राहकः पशुः पूर्यष्टकावच्छिन्नं चैतन्यं स एव परिमितत्वादणुः चैतन्यात्मनया नित्योमूर्त्तश्च वि
श्चात्मतात्यागेनाज्ञोख्यातेत्याक्रियागुणरहितो नीरूपश्च वेद्यपूर्यष्टकात्मनि भिन्नइवरागितया भोगोपायविचिन्त
को मायया कृतत्वान्मयोदरान्तःस्थः स्वशिवत्वाज्ञानेशिवभट्टारकस्यायुक्तो नित्यनिर्मलस्वभावत्वात् तद्विनाममला
नामेवानुपपत्तेः तदधिष्ठानानिषाम् ततस्तदज्ञानभागणुः तदेवमायाशक्तिवशादुन्निष्टीत्याणवमायामल
ह्रयोद्भवः कार्ममलश्चतत्प्रभवः स्वशिवत्वमिवेतिद्वयग्रहणे चाज्ञानात्मकमेतन्नवकं ततः कश्चिद्ग्राह्यग्राहकमे अपदेशग्रहणे+
दइतिवक्ष्यम् एतच्चेश्वरप्रत्यभिज्ञायानिपुणं विवेचितम् कश्चिन्महामायापरपर्यायविद्याशक्तिवशान्नरूपत्वे
नशिवत्वेनात्मानं पश्यन्सर्वथाविज्ञानात्मतामनुगतः शान्तस्वात्रापीवशात्रिज्ञानविशेषेणशान्ततानन्दवस्ततस्मा
त्वात्ख्याविरहइतिवक्ष्यम् उत्तरत्रापीवशाद्धृत्सर्थयोज्जनीयः विद्याशक्तितारतम्यतश्चभेदात्मचित् वैशेषिकादि
मात्र^ मतवोवलेश्वरदृढाभिमानेनस्थितः कश्चित्केवलशंभसंज्ञशिवभेदेनवाप्यवस्थाभेदावस्थितविज्ञानमयएवोज्ञा
नपश्वभावोमायाख्यमलोपस्थापितभिन्नग्राह्यशून्यः प्रलयकेवलीभवति अन्यत्रात्मवोधीनतु पूर्यष्टकस्थः
प्रलयाकलत्वञ्चग्राह्यरहितः कार्ममलास्पर्शीविज्ञानकेवलिरूपः इच्छावशेनैवमवस्थानमितिवक्ष्यतरवाद्य
प^ पेतद्दर्शितमाह ॥ योगिनामिच्छयायद्वत्राद्रूपोपचिता नचास्तिसाधनं किंचिन्मृदादीच्छाविनाप्रभोः तथाभ
गवदिच्छैव तथात्वेन प्रजायते ॥ योगिनामिच्छामात्रेणनानागृहादिरूपाणामुपपत्तिताक्रियात्मत्वमुसाद्य
तेइतिशेषः नचमृत्तकाष्टादिनेषांतत्रादीनामिवकिंचित्साधनमस्तिपरमेश्वरेच्छातिरिक्तं तद्रूपतापत्त्याहितेनिर्मि
मीतेतथाभगवदिच्छामात्रमेवविश्वरूपत्वेसंपद्यते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमाह ॥ दर्शितेत्रतदिच्छातोभावाभीत्यादि राम
योगतः तत्रमिथ्यास्वरूपं चेत्स्याप्यग्रेसत्यतेद्दशाम् ॥ कामशोकभयादियोगाच्चतेतेभावाः पुरःस्फुरंतोदृश्य ६
तेतत्रभगवदिच्छैवकारणम् तावत्येषोभावनावशादीश्वरतावेशात् नचतत्रचोराद्योमिथ्यारूपाभाति यतोग्र

सत्यत्वमोहदृशानामवश्यंस्यापनीयम् एवमेतदग्रेवक्ष्यतेइत्याह ॥ एवंसर्वेषुभावेषुयथामाशिवरूपता नीरूप
तानिर्वृत्तिर्वाशक्तिचिन्त्ययोगिता सचित्त्वंसंस्थितेनित्यंकथनीयेतथाग्रतः ॥ उक्तोतावत्पदार्थत्वेनभगवान्नित्या
दितानत्तत्वभूतमुखेनसर्वस्यशिवरूपत्वम् इदानीयथाघटपटादिष्वपिभावेषु शिवतानरूपत्वाच्चपरिमितरूपेनीरू
पत्वनिर्वृत्तिरिच्छादियोगितासचित्त्वमजडत्वंचसम्यगेवास्थितमुपपन्नं तथाग्रतोवश्यंकथनीयम् एवंयद्भवतिन
दाह ॥ एवंसर्वपदार्थानांसमैवशिवतास्थिता परापरादिभेदोत्रश्रद्धधानैरुदाहृतः ॥ परमशिवात्प्रभृतिघटा
दीनानामपिपदार्थानांसमैवात्मनानतिरिक्ताचशिवतापूर्णचिद्रूपानतिरेकान्नियतामवेषांतथासामरस्याद्वाद
नात्कापिस्थितिस्त्याहित्यर्थः एवंचसर्वस्यशिवरूपसामरस्यात्तद्व्याप्तिमयश्रुत्याश्रुद्दिरूपपरापरादिभेदोभावा
नामन्तः तत्रश्रद्धामात्रेणोपपत्तिरहितेनत्वंतनानतवस्यनांश्रद्धिरश्रद्धिर्वाकाचित् एवंसर्वेषांसत्यत्वमाह ॥
एवंभेदात्मकंनित्यंशिवतत्त्वमनंतकम् तथातस्यैवतस्यानानानारूपापिसत्यता ॥ उक्तरूपमेणाभेदात्मकंनतुभाव
भेदपृथग्भूतंभेदाश्रयितदात्मकाः अतएवतदनेतकं भिन्नार्थसद्भावेसत्यंतःस्यात् तद्रूपानाक्रमणात् एवंमेव
स्यानस्वभावत्वात्तस्यपरमेश्वरस्यनानारूपापिविश्वस्मिन्सत्यतैवेति ॥ इतिश्रीशिवदृष्ट्यांश्रीमदुत्पलदेवप्रभुपाद
निर्मितायांवृत्तौप्रथममाह्निकम् ॥ ईश्वराद्वयवादएवयुक्तिप्रक्तोनत्रुशब्दपरब्रह्माद्वयवादइतिवक्तुंवैयाकरणो
पेतशाद्वैतंनिराकर्तुमुपक्रममाणआह ॥ अथास्माकंज्ञानशक्तिर्यासदाशिवरूपता वैयाकरणसाधूनांपश्यं
तीसापरास्थितिः पश्यन्तीयद्यपिनादरूपतया विश्वमामृषंतीक्रियाशक्तिरूपतया समन्विता तथापिपश्यन्तीतिद
र्शनप्राधान्यादुपचर्यते ज्ञानशक्तिरूपत्वेप्याश्रयमाणेपरमशिवरूपतायाअत्यन्तंनदूरवर्तिनीनन्तुपर्यन्तदशामोज्ञान
शक्तेस्सदाशिवरूपत्वात्परापरव्यवस्थात्रतेषांपुनः सापराव्यवस्थामनासदाशिवरूपत्वेचक्रियाशक्तिरपिनपरित्यक्ता
यउक्तंज्ञानक्रियेसाराख्यामिनि शक्तिशक्तिमतोरभेदाज्ज्ञानशक्तिमांसदाशिवउद्रिक्तक्रियाशक्तिरीश्वरइति अत

८ ३ शिद १

पवेच्छाशक्तिमयः शिवोयावच्चित्वानंतशक्तिमात्पर्यंतेपरमशिवः अत्रान्तरेचोन्मत्वानिरूपेतयाधिकतत्त्वसंभवः
तदभावाभ्युन्नेतदिहमत्व्ययाट्यात्प्रतिपाद्यमतएवाधिकशक्तिप्रदर्शनेहृतेप्युक्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपतोविभ्रदिति
शिवाभेदतात्पर्येणन(वेद्य)तइतिनियमः मायोत्तीर्णोप्यधुनिविद्योन्मेषानिकार्ममलाज्ञात्मात्मसंसारसम्पर्केपिपरमेश न
रभेदात्मातेः सर्वथैवाविच्छेदादागमावगतेश्वरेच्छावशोऽत्यपरापरव्यपदेशोक्तंतत्त्वोपगमः वैयाकरणास्तुसाधुनामि
तिसाधुग्रहणमेषांत्राद्यव्यापनायपरमपिहितिरूपंयत्पश्यंत्यायदुक्तंप्रतिसंबंधसमाधानाचैतिविश्रुताचेतिप्र
शांतप्रत्यवमर्शाचेति अन्यत्राप्यनेनाधिकतरंप्रवृत्तरूपमस्यास्त्यात्तत्थापिसंरोधमवइतिमध्यमायामन्विषतः
क्रमस्यकारणभूतायांतत्त्वमशक्तिः स्वयमेवयदुक्तंप्रतिसंहृतक्रमाप्यंतः सत्यप्यभेदेसमाविष्टक्रमशक्तिः पश्यंतीति
ततोनस्याप्राणोपर्यंतदशेनिकथंतस्याः परस्थितिरूपतापरब्रह्मरूपताशब्दब्रह्मरूपता तथाचतएवमाहुरित्या
ह ॥ इत्याहुस्तत्परंब्रह्मयदनादितथाव्ययम् यदक्षरंशब्दरूपमस्यापश्यंतोवपरादिवाक् ॥ यदनाद्यनंतंचपरंब्रह्म
चिद्रूपंतदक्षरंनिर्विकारंशब्दरूपंसैवचपश्यंतीसंज्ञापरावाक् वाग्रूपताविनापरब्रह्माव्यभिव्यक्ताशोपिनप्रका
शेतस्माद्धिप्रत्यवमर्शिनी प्रत्यवमर्शनमेवचप्रकाशनमुच्यतेइत्याहुस्तत्समएवचात्मेत्याह ॥ सएवात्मासर्वदेहव्या
पकत्वेनवर्तते अंतःपश्यदवस्थैवचिद्रूपत्वमस्वरूपकम् ॥ योतःपश्यदवस्थाभोक्तृताद्रूपान्तेयद्रूपमशेषचिद्रूपत्वं
चैतन्यमात्रेसएवात्माकथ्यतेसर्वदेहव्यापकस्तद्भोगायतनत्वावस्थितोभोग्यंभुंक्ते सएवपरमात्मासर्वज्ञइत्या
ह ॥ तावद्यावत्पराकाष्ठायावत्पश्यत्यनंततराम् ॥ अभ्यासप्रकर्षात्तथाकाष्ठाप्राप्तामापश्यंत्येवंभवतियथानंतस
र्वमेवविश्वंपश्यतितेनदर्शनक्रियायोग्यास्याःस्थंतेतदेवाविद्योपशमात्परमार्थोसावित्याह ॥ अनादिहितमिदंतेन राम
देशकालादिभ्रमवर्जनम् सर्वतः क्रमसंहारमात्रमाकारवर्जितम् ब्रह्मतत्त्वप्रकाशापरमार्थमसदेवसः ॥ तदर्थ १
प्रकाशनव्यापारइंद्रियालोचनाद्युपायोपयोगानात्तिदेश कालतात्वविच्छेदात्तातएवसर्वतोदेशात्कालाच्चयः क्रम

स्तद्व्यपदेशमात्रेब्रह्मतत्त्वेक्रमस्यैवसंसाररूपत्वात् अतश्चसर्वग्राह्यग्राहकाकारवर्जितेततःपरतरस्याभावात्परा
काष्ठाप्राप्तंतत्सएवचपरमार्थः पश्यंतीरूपः सएवचभवनेरेवंभवतीत्याह ॥ आंतेविज्ञानरूपत्वेसशब्दोत्रविवक्षया
मध्यमाकथ्यतेसैवबिंदुनादमरुत्क्रमात् ॥ सएवपश्यंतीरूपःशब्दोर्थप्रतिपादनेच्छारूपयाविवक्षयोपलक्षितेमनो
विज्ञानरूपत्वेआंतस्सैवचमध्यमावाक्कथ्यते क्रमेणबिन्दुनादसंज्ञप्राणापानवायुस्कन्धासात् प्राणापानान्तरेनित्य
मेकासर्वस्पतिष्ठतीतिपुनरप्येवमाहइत्याह ॥ सेयंप्राप्तावक्त्रकुहरंकण्ठादिस्थानभागशः वैखरीकथ्यतेसैवब
हिर्वासनयाक्रमात् घटादिरूपैर्व्योम्नागृह्यतेचक्षुरादिना ॥ अत्रापिबिंदुनादमरुत्क्रमात्मापश्यंतीसंप्राप्ता
वक्त्रकुहरमितियोज्यम् तदुक्तंप्राणोवर्णानभिव्यज्यवर्णेष्वेवप्रलीयतेइति ततोवक्त्रोदरंप्राप्ताकण्ठादिस्थान
भागेषुविभक्ताककारादिवर्णरूपावैखरीवाग्घृते स्थानेषुविच्छेदेवायोरुक्तवर्णपरिग्रहा वैखरीवाक्प्रयोक्तृणांप्रा
णवृत्तिनिबंधनेतिपरतोपिबाह्यार्थवासनयाविद्यारूपयाक्रमेणघटपटाद्याकारैर्विकृतास्सैववाक्चक्षुरादीनांग्रा
ह्यभावमापद्यते तथातेप्राहुरित्याह ॥ यस्मात्रेकच्यतेसद्भिरेवंवस्तुप्रपञ्चये अनादिनिधनंब्रह्मशब्दतत्त्वंयद
क्षरम् विवर्ततेर्थभावेनप्रक्रियाजगतोयतः नसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमादृते शब्दब्रह्मणिनिस्नातः
परंब्रह्माधिगच्छति अविभागात्पश्यंतीसर्वतःसंहृतक्रमा इत्यादिवाक्यवचनैस्तैरेवंप्रतिपादितम् ॥ य
स्मात्तैर्वैयाकरणैःसद्भिसाधुभिर्मेधैरेवमुक्तरूपंप्रतिपादितम् पश्यंतीरूपंशब्दतत्त्वमक्षरमनाद्यंतम्ब्रह्मविश्वा
र्थभावेनविवर्ततेनतदसत्यरूपमात्मन्युपगच्छतिअसत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहितावविवर्तस्तस्याःतद्विवर्ततेयतोविव
र्तनात्प्रक्रियाभावभूतभुवनादिविन्यासवैचित्र्यमिति तथानसद्घटपटादिप्रत्ययोलोकव्यवहारेस्तियोवाचकशब्दा
नुगमवर्जितः वाग्रूपताविनानब्रह्मतत्त्वप्रकाशोपिप्रकाशेतसाहिप्रत्यवमर्शिनीति तथैवंभूतेपश्यंतीरूपेशब्द
व्यब्रह्मणियोनिस्नातस्तेनपरंब्रह्माधिगतंभवतीतितथातच्चपश्यंतीरूपंग्राह्यग्राहकविभागक्रमरहितमविभागा

ई
शिव
८

तु पश्यंतीदेशकालक्रमसंहारवतीचेति आदिग्रहणात्यावद्दर्शितमध्यमावैखर्यादिवाक्येक्रममिति नदिष्टानौ विचा
यतइत्याह ॥ नहिचारायराज्ञांनस्तंप्रत्येषविधीयते ॥ वैयाकरणानांविचारार्थसिद्धांतोवस्तुमाणोयुक्तियुक्तत्वा
द्यः सपरिनिष्ठांप्राप्यतेतथाचेत्याह ॥ आदौतावदिंद्रियत्वेस्थितावाक्कर्मसंज्ञिते तस्यात्मतावद्व्याप्तावावत्रं प्र
मानसाधुभिः ॥ प्रथमंतावद्वाचोयुक्तिरेवैषाविकृज्ञानयादिवाक्यितानिस्थूलकर्मेंद्रियत्वेबुद्धीन्द्रियस्यबोधाप
योगोपिभवेत्तस्यपर्यंतवर्तिनस्थात्मनोब्रह्मतत्त्वस्यवासंबंधीस्वभावोभवेत् तस्मान्नैसाधुभिर्वक्तुंयतेवक्तुम
वनशक्यम् तस्याश्चविद्यायांस्थितत्वात्याणिपादादिव्याहृत्यापरमार्थत्वंनयुज्यतेइत्याह ॥ इंद्रियत्वपिसामान्य
पाणिपादेर्बुद्धतानविना तत्रचेत्स्वस्मकाल्लनासवेवकल्लनागुतः ॥ वाचः स्वल्पपश्यंतीरूपतयाब्रह्मतातितेनेषाने
तिचेत्सास्यरूपतासर्वत्रपाणिपादोघटादावपिचाग्रेकल्पयिष्यते अथवाग्यपदेशोपिध्यानावस्थायांहत्कंठतालु
भ्रूमध्यादिस्थानांतरापक्रमणात्तस्याउत्थापनेनपाणिपादेयमस्तीत्याह ॥ अंतः उमोहदादेश्च्यत्याणादिविनसम्यता
सर्वस्यांतः परामर्शशून्यतास्तिप्रवर्तते ॥ प्राणापानसमानोदानादिरपिहृदाद्याक्रमणात्स्यतास्यात्सर्वस्यवार्थस्य
प्रकृतिकालेंतः परामर्शोस्तिनहिपश्यंत्यभिमतावस्थायांशब्दस्येवशब्दार्थस्यापिनपरामर्शः केवलमभेदेनेतिसर्वे
तथास्यात् अथवाचास्मिद्धिप्रदत्वादिनोत्कर्षइत्याह ॥ अत्रोपासनयासिद्धिर्देवतायोमितेतिचेत् योगशास्त्रेष्वस
र्वेषांदेवतासिद्धियोगिना ॥ योवैवाचमुपास्तेतेषांतद्धिदोसिद्धिरुक्तावागीश्वरीचाधिष्ठात्रदेवतानत्रास्तीतिसासे
तदपिनयोगशास्त्रादिष्वधिष्ठात्रदेवताः करणानामदाभूतानांचधारवशास्त्रिद्धयोपितन्नसत्त्वापिप्रसंगः तेनैतेमन
व्यमित्याह ॥ तस्मादिरणपगर्भादियोगमस्याख्यातिह्यमताम् विहायशास्त्ररचनाज्ञानविन्नविनाशने पाण्यादीन्द्रि
यवत्तेनतुस्तवागिन्द्रियंभवेत् ॥ तस्मादुह्यादिप्रणीतयोगशास्त्रसंख्यानामितिह्यमरूपंतत्क्रमथप्रपंचयंस्त्र
कार्यम् तदिनिह्यामस्मनोविहायस्वमनीषिकयाशास्त्ररचनानशोभते एवंचयथापाण्यादीन्द्रियमनादिशास्त्रामि

तेषा
सम
८

उत्थानब्रह्मरूपेणाविरच्यतेपितन्नदनुसारेणैवतथावागपि ॥ सांख्यादेरपिकथमनादित्वमित्याह ॥ अथोच्यतेप
क्रियासोसांख्यादिरचितानसा तत्रोन्मेषप्रसरणेभवेत्संबंधवागिनी विमर्शानुभवेनेषायथावाक्सम्मेश्रिता त
त्यतेबोधरूपेणानतथाचशरणादिकम् इतिचेच्चर्ताता वत्पश्यंतीयुज्यतेयथा ॥ सांख्यादिसिद्धांतेषुरचनावाक्कर्म
द्रियमितिप्रणीतसंबंधिकल्पनामात्रेमेनतत्तुपरमार्थसंवित्पर्यालोचनस्पर्शोस्तिनचप्रक्रियापरमार्थविचारेषुसं
बद्धतायाति तथाहिसर्वेर्थाः संविदिप्रतिष्ठामुपयांत्यसंविदिताश्चसंतएवसंविच्चविमर्शस्वरूपासंविदेवनभवति
ततश्चसमस्तस्ततत्त्वसाररूपायेविमर्शोनुभूयमानोभिलापमयएवेतिवाचामहदकारस्पर्धापाणिपादीनांबोधमयोद्य
येसत्ताप्रारंभोबोधश्चविमर्शात्मापृथमेवाचैवानविद्धोनतपाणिपादादिनेतिचेत् तदेवमपिबोधाविमर्शात्मावा
ग्रूपएवतास्तामस्पदेतत् पश्यंतीतावत्स्वरूपाभिधानाभ्यांविचार्यतेयथापश्यंतीभवति पश्यंतीत्वेनयुक्तेवेत्यर्थः
स्वरूपमभिधानंचतस्याश्चविंत्यमाह ॥ वर्तमानसमारूढाक्रियापश्यंत्युदाहृता हशिसकर्मकोधातुर्विपश्यंतीति
कथ्यताम् ॥ वर्तमानकालारूढादर्शनक्रियाहिवागात्मककर्तृनिष्ठापश्यंतीशब्दस्यार्थः हशिश्चधातुस्सकर्मक
सकर्मक्रियइतिद्रष्टव्यमत्रकर्मनिरूपणीयम् तदेवपर्यालोचयन्नाह ॥ यथाभासमानबहिर्भूतान्स्तान्सतोप्यसतोपि
सत्त्वेदर्शनेभ्रंशोद्यमस्येसत्यताकथम् ॥ यथाभासमानघटपटादिरूपाणिदनयापश्यतितत्रैषांसत्यासत्यविचारेस
त्यतातावदसत्यविभक्तास्वरूपोपग्राहितात्मकेविवर्तेमिथ्यादिर्दर्शनभ्रंशभयान्नवाच्या असत्येपुनर्दर्शनासत्यार्थद
र्शित्वेपश्यंत्यास्सत्यतायोगः अविद्यावादोपिनयुक्तइत्याह ॥ गृहीत्वाविद्ययावासाप्यस्याः कथमास्थितासत्यास
मावसत्यावास्यत्वेदर्शनस्तत्तिः असत्ययापिसत्यस्यसंबंधोनविद्धृतः ॥ अनाद्यविद्यावशादप्यसत्यदर्शनेमिथ्यात्वता
वदस्याः स्थितम् अविद्ययापिचसंबंधोनतस्याघटते अविद्याह्यविद्याभ्युपगमादेवासत्यानचसत्ययासंबंधोरूपज्ञ
पमयायुक्तः नचपश्यंत्यप्यसत्यायुक्तेत्याह ॥ असत्यायदिपश्यंतीपश्यंतीब्रह्मचिन्ता पश्यंतीयदसत्यानत्पश्यंती

ब्रह्मतत्वमित्याश्चर्यरूपतास्यार्थस्य अन्यत्राह ॥ बहिर्भावानिहस्त्यादीपश्चात्यपतिमाथविमम् सत्यासत्यत्वसत्यानि
शिह ५ विचित्रमभिधीयते ॥ किं तत्वांतराभावाद्विश्वेभावाः पश्यंत्येव स्वरूपाः तांश्चहस्तादृस्यरूपान्मापश्चात्यपश्यतेनेदं
बहिर्युक्तम् तत्रासासत्यासत्यसत्यानिरूपाणिस्फुरंतीत्येतत्वसंभवादाश्चर्यम् सत्कार्यवादोपपत्तेः कारणस्य कार्या
व्यतिरेकेणासत्यताप्राप्तेः असत्यसर्गेप्यसमंततस्कार्यत्वेन मालिन्यप्रसंगात् नचक्रीडार्थं वान्यथावासृष्टिरि
त्याह ॥ ज्ञातान्यजन्त्यसौ तान्यानेतिज्ञाते पदर्शनात् अज्ञातेपुनस्सृष्टिः स्यादिदं क्रीडादिकं नच ॥ सृष्टिपूर्वज्ञा
तपूर्वाणामज्ञातज्ञातानाम् तत्रसृष्टेः पूर्वमलज्ञस्वरूपत्वेकस्य दर्शनम् अतोपरिहृष्टानेवसृजेत् तज्ज्ञातेषुस
ष्टिरितिपुष्टोनोपपन्नः अथवाज्ञातेषुसृष्टिरितिनभवतोदर्शनम् नाभ्युपगमइत्यर्थः अज्ञातेष्वपिबुद्धिमताम
बुद्धिपूर्वाकथंसृष्टिः निष्प्रयोजनाचकथंस्यात्सृष्टिः क्रीडैवसत्वसृष्टिः सृष्टिस्वभावत्वेनेतिहिभवतानेष्टम् ॥ पु
स्रं नर्विकल्पयन्नाह ॥ तानिहह्यानन्तृतिस्सृष्ट्वावान्प्रपश्यति पश्यंत्याः सतत्वरूपायाः तत्सत्वेनदर्शनम् असत्वेसम
दृष्ट्येवपश्यंत्यामलिनात्मता असत्यान्सत्यरूपान्वाकथंदृष्टिकल्प्यताम् ॥ तानितानिवस्तूनिहृष्ट्वाज्ञात्वावासृज
तिसृष्ट्वावाप्रपश्यतीत्येतद्यथासृअन्तराहोत्रपश्चादर्थः नुशाह्रोवाचितर्वे पश्यंतीत्वमेवनयुक्तम् तथाहिसत्यरू
तं पाणाहृष्टपाणो चसत्यत्वेनदर्शनेनाभ्युपगमोहितप्रसंगात् अथतेषामसत्यत्वंततोयथैवसत्यसर्गेमालिनतानद्वद
सत्यदृष्टेमलत्वैवभ्रांतिरूपता पुनरपिचासत्यानर्थान्सत्यानासापश्यंती क्रीडाद्यभावेविवेकेनप्रयोजनप्रकारेणासृजतो
तिविमृश्यताम् असत्यसत्यसर्गदर्शनेप्राग्युक्तेप्यविद्यापर्यायपर्यालोचनाप्रसंगदानायपुनर्विकल्पितेप्रयोज राम
नेविनैवाविद्यास्तत्संगइतिपर्यालोचयन्नाह ॥ अविद्यास्याःस्वधर्मः किं परधर्मोथवाभवेत् स्वधर्मत्वेस्यामालि ५
न्यपरधर्मेपिकस्यसा परस्यशास्त्रानिरस्यस्वतंत्रावानथापिसा स्वातंत्र्याद्दुर्निवारैवस्वतंत्रैर्न्नवार्यते ॥
अविद्याकिंपश्यंत्याः स्वधर्मउतपरधर्मः स्वधर्मत्वेतस्या अविद्यास्वभावत्वेमालिन्यंस्यात् परधर्मत्वेवाकस्यापर

स्यासौधर्मः नत्वद्वयवादेब्रह्मणः कश्चिदर्थः परोस्तीतिशास्त्रेभीष्टः अथवाविद्यास्वतंत्रैवनतत्कस्यचिद्धर्मभूतातथा
पिसाइरुक्तेर्दैवस्वातंत्र्याद्धेतोःस्यात् स्वतंत्राहिकेनाप्येननिवार्यतेकेनवाप्रवर्त्यतेनतथाहिस्वतंत्रएवनस्यात् अ
तःप्रवृत्तौ स्वतंत्रानिवृत्तिःपुनरस्याः परकार्योपिस्यान्नन्निवृत्तिकारणाभावमस्त्वेप्रहिपद्धतिकत्वेनास्वातंत्र्यापत्तेः
अवाच्यत्वमविद्याया विमृषन्नाह ॥ तत्वान्यत्वैरवाच्यैवायचाविद्याभिधीयते पश्यंत्यालक्षितासौवानवायदिन
लक्षिता पश्यंतीज्ञानभायानिलक्षितातर्हिलक्षिता ॥ वस्तुनिहितत्वान्यत्वानित्यत्वानित्यत्वादिभिर्वस्तुधर्मैर्वा
च्यात्ववस्तुपुनरविद्यानिस्वभावाकथंस्वभावं तयाव्यपदेष्टुंसाहोस्यादितिचेत्तद्वस्तुभूतासापश्यंत्याद्दृष्टानवा
यदिनदृष्टातर्हिपश्यंतीज्ञानभायानिसर्वदर्शनाभावात् पश्यंतीस्यादित्यर्थः अथतयादृष्टातर्हिदृष्टेवोपलक्षिते
वापरविवेकेनैवप्रतिभानत्वात्तदनुसारितयावाच्यापिभवेदितियावत् तत्वान्यत्वैरितिबहुवचनंशेषाद्यर्थंचोदि
त्यायेन अवाच्यत्वेनाव्यवहार्यतातस्याःस्यादित्याह ॥ अवाच्यत्वेनभवतीतस्यारूपंकुतोगतम् अलक्षितस्वरूपा
यायविद्यात्वंकथंस्थितम् ॥ अलक्षितत्वेसत्यावाच्यत्वेनापितद्दीयंरूपंकुतः प्रमाणाद्भवतामवगतम् तस्याप्य
लक्षितत्वात् अलक्षितस्वरूपत्वेचावाच्यत्ववदविद्यात्वमपिकथंव्यवस्थाप्येत अनुमानासिद्धतोकल्पयन्नाह
भेदस्यज्ञानुमानाच्चेल्लक्षितातर्हिलक्षिता ॥ भावभेदप्रसिद्धयन्यथानुपपत्यातथात्वेनाविद्यायदिलक्षितानुमित्य
त्यर्थः एवंतर्हिलक्षितैवतावित्मित्यलक्षितत्वम्तेस्याअवाच्यत्वंवा एवमपिनसिद्धत्याह ॥ नचानुमान
सिद्धेतेप्यवस्थ्यत्यादिदृषणात् ॥ नचापिभवतोनुमानेसम्यग्ज्ञानमिष्टं अवस्थादेशकालानांभेदाद्भिन्नासुश
क्तिषुभावानामनुमानेनप्रसिद्धिरतिदुर्लभेति हस्तस्पर्शादिबोधेनविषमेपथिधावता अनुमानप्रधानेनवि
निपातोनदुर्लभइतिचान्यत्रवदतः नहिवस्तव्यवस्थापनेशक्ततायाप्रत्यक्षान्न्यनतातस्यसाधकतायात्वप्र
माणमेव ॥ सत्यावास्यादसत्यावानमध्यायाः समन्वयः विद्यानभवतीत्येवंतत्तुल्याकाचिदापतेत् सत्येवय

ई द्विविद्यानामभावस्तद्धि शून्यता शून्यायां बाध्यमाने चित्रं पश्यंती दर्शनात्मिका ॥ सत्यासत्यनिमित्ते माधुस्मतीवास्याद्दवि
शिद द्यासत्यानद्धि पश्यंती ताविसृत्यर्थः नमध्यायास्सम्भवः सदसतोपरस्पराभावरूपत्वात्तृतीयराशिसंभवः यतःतथा
१० हीयमविद्याविद्यानभवतीत्येवं विद्यापर्युदासेन समस्तविश्वात्मतया प्रथमानान प्रतिषेधमात्ररूपा तत्त्वविद्यास
दृश्णीकाचिद्विश्वात्मिकास्याद्दविद्यासत्येकप्रतत्त्वनानिर्वाच्यत्वेनाप्यहृयम विद्यानामस्यग्ज्ञानामभावः प्रसज्य
प्रतिषेधोपियद्यविद्यानत्साशून्यतानिर्देतिमात्रेनविचिदितियावत् ततश्च शून्ययानीरूपया पश्यंतीनाम सम्य
ग्ज्ञानात्मकः पदेबाध्यतइतिचित्रम् सम्यग्दर्शनबोधेनैवहैतभ्रान्तिः शुक्तिचिद्रूपस्यबाधनृशान्तिभावात्तसम
वयेनदित्यर्थः पश्यंती च नेशूरप्रतिनिभिन्नोत्तरन्यायेन शब्दज्ञानात्मिका परमेश्वररूपस्त्रिविधेन भवद्रिरीश्वरपगमप्रसंग
दपित्रसद्दृमोवाच्यामेदेनस्थितावाचकः शब्द इत्येवं च शब्दात्मासाविन्द्रियत्वाभावेपिपाण्यादियत्वापूर्णत्वात्तप
रमार्थस्तथावाच्यवीवागपीत्याह ॥ पाण्याद्दिश्वरवाचात्मावाचोवाच्यात्मतानुविभ सिंधुशब्दादिवच्छुद्धेन पश्यता
दितोभवेत ॥ नशब्दमात्रं पश्यंती मध्यमादेस्यात्समत्तहृतसमुद्रघोषादिरिवतथातत्राहदर्शनात न पश्यंत्यासत्य
यां भूताश्रविद्ययाबाधनमपितुमध्यमायाइत्याह ॥ अथमध्यमयावाह्याभावाग्राह्यारविद्यया तस्याएवहिसंयो
गोद्भ्रासंकल्पनात्मना ॥ मध्यमाख्ययावाचावाच्यत्वेनभेदेनाभास्यमानाभावाश्वविद्यावशाद्ग्राह्याः तस्याएव
संकल्पनात्मनाघोवसायरूपयाद्भ्रासेवपीतः करणे प्राणापानपथेतस्याएवावस्थानान्तु पश्यंत्याः एतदपिन
त्याह ॥ तत्रापिमध्यकस्यास्त्यात्कार्यपश्यंत्यवस्थया साज्ञत्याहितनाविनशक्लेज्ञनयेदसौ ॥ तत्रापिमध्यमावाद्व
द्विपृष्टवेद्यवेदकहैताभवासिनिस्थितायाश्वविद्यायोगइत्यभ्युपगमेमध्यमावाकूदाचिद्वावाकार्याभावाद्वाचएवच राम
प्रवेश्यास्साकार्यास्यादितिन्यायेनान्यकारणाभावात्पश्यंत्यवस्थयेवसाज्ञन्याप्राप्राएवंचसतिके नदृत्तनातामध्यमा १०
शक्त्येभिन्नग्राह्याद्भूरितामसोभूरूपस्वभावासतीज्ञनयेत नकथंचिज्जननंयुक्तमित्याह ॥ नहितस्यानिमित्तंवाका

रणं समवायिवा निमित्तत्वेपृथक्त्वं स्यात्समवायेतदात्मता ॥ असाविनिवर्त्ततेऽसौ पश्यंती तस्यानिमित्तमात्रं कारणं
विज्ञानीयम नापिसमवायिकारणं सजातीयतयाश्वविभागेनवास्थितम् निमित्तमात्रत्वेहैतापत्तिः समवायित्वेकदीर
सेवदट्ध्यादुपादानकारणत्वेसत्यपादानोपादेययोरेकप्रवाहरूपत्वेनाभिन्नयोगहेमत्ताप्राप्ताकाल्भेदेप्यन्यथातथात्वे
तस्यात् घटंप्रतितेत्तनामिववासमवायित्वेपश्यंतीमध्यमयोस्तन्तुपटवदभिन्नात्मताभेदेनाप्रथनात ततश्चदोषम
भिधायहृये पश्यंतीत्वमप्यनुपपन्नमाह ॥ तथापि विद्ययायोगः पश्यंत्यात्मानमेवचेत स्थूधमूर्कंजगद्धाद्येसर्वमेव
भविष्यति इंद्रियादेर्मनोदत्तस्तर्वस्याएवलोपिता ॥ पश्यंत्यामध्यमयासहैकयोगलेमत्वेनैकोनवामध्यमायाइवावि
द्यायोगदोषः भूदताहानेः अथभूरेवपश्यंतीयतोनभेदेनाथौत्पश्यत्यपित्वात्मरूपोस्तेनोनाविद्यायोगदोषस्तस्याइत्येवंस
तिमध्यमायाश्वापितदभेदात्तथात्वेबाह्योभिन्नेथेज्ञातेधमज्ञमश्रवणाद्योचाचाद्यद्भुत्यत्रेमेरुकमपिसर्वमेवजगद्भविष्यति
यदित्वत्स्मतमाश्रयिष्यतिनन्विदानीमेवमस्तीतिप्रत्यक्षविरुद्धत्वात्मस्यापममस्याह चक्षुरादीन्द्रियमादिः प्रवर्त्तकोयस्या
स्तस्यामनोहेतेस्सवेस्याश्चलरादिसहितायामिन्नार्थविषयायाविल्लोपितान्नपर्येपितताचप्रत्यक्षविरुद्धापिभविष्यति
पुनरस्त्यन्यथालोचयन्नाह ॥ पश्यंतीकिंशरीरेन्तःकिंवहिस्सर्वत्रवास्थिता अंतरव्यापितातस्याबाह्येकिंमध्यमादिना ॥ यां
किं पश्यंतीशरीरेन्तरन्तःहंताभूमोधिवावहिरपीतिसर्वत्रस्थितापूर्वस्मिन्कल्पेपरिमितत्वेहितीयस्मिन्मध्यमायावस्थामि
देतावेयम याग्श्यपिव्याप्यवस्थानात्किंमध्यमावेखरीरूपवाक्प्रभेदेन ॥ प्रसरन्नादविन्द्वादिसापेक्षाचेदनीश्वरी
पश्यंत्यन्नवर्त्तमानाप्राणापानरूपविन्दुनादसापेक्षाचेत्समसंहारयोः प्रसरेतर्हितथापिनव्यापिकानाप्यहृयास्या
देतदनीश्वरत्वंम ॥ प्रतिदेहं पृथक्किंसासर्वत्रैकेनवास्थिता नानात्वेतत्पृथक्त्वेनतदैकात्म्यसमाहृता शरीरैःप्रवि
भागाश्चेतान्यतस्यानितेस्थितिः ॥ साचपश्यंतीप्रतिदेहं पृथग्भूतावास्यात्सर्वदेहेष्वेकैववा पृथक्त्वेनबहवःपश्यंत्यः
स्युस्ततश्चनाद्वैतम वाक्येसतिसर्वदेहिनामेवपश्यंतीयागादेकत्रापिवकृत्रितत्सर्वंवप्रयत्नप्रेरितप्राणाभिहतस्यानोः

शिह
११

स्थितस्वरूपविशेषोयस्यएवसर्वेस्वपरिलक्ष्मीमासीनेस्वपुरुषरितःस्यात् अन्यथात्कचित्मात्रदेशकार्यावरणात्तस्यस्वभा
वभेदापत्तेरैक्यंनस्यात् अथैकत्वेपिशरीरोपाश्रयःप्रविभागस्फटिकस्येवेतितत्रतान्यसत्यानीतितद्दर्शनेप्यव
स्था नचासत्यमविचिद्रूपंवाचिद्रूपयोगिभवतीतियावत्॥ अविभागेत्यादिकेनलक्षणेनलक्षिता पश्यंतीय
दिवापिनलक्षणांतरविलक्षणम्॥ अविभागात्तुपश्यंतीसर्वतःसंहृतक्रमेत्यादिनालक्षणेनसङ्ख्यास्थानितस्यास्त्रिपरि
हारेणालक्षितायद्युच्यतेतल्लक्षणामेनहिलक्षणमतिशोभनेमित्युपहासोयतोविलक्षणोलक्षणस्यपद्भ्रक्षणोनहि
गमात् तदाह॥ अविभागात्कथंमास्यात्यतःपश्यंत्यसोस्मृता॥ यतएवपश्यंत्यसोविभक्तदृश्यार्थोत्क्षेवोस्मृतातः
कथमविभागास्यात् यतोलक्ष्यलक्षणपदयोरन्योन्यविरहः तथाहि यानिपश्यतिकिंस्वावारकपटिकालभागशः
अतथायदिपश्यंतीमिथ्यापश्यंत्युदाहृता यथारूपेणपश्यंतीनिर्विभागाकथंभवेत्॥ स्वर्वोन्नवोनरूपटिकालभा स॰
गेनविदृश्यवस्तूनिपश्यतियानिदृष्टुप्रवृत्तेत्यध्याहारः एतेस्वेतत् यदिपुनरतथाविपर्ययेणापश्यंतीभवतितन्मि
थ्याज्ञानरूपापश्यंती अथवामिथ्यापश्यंत्युदाहृतापश्यंतीत्यर्थः अविभक्तात्ततदास्यात् भिन्नदृश्यवस्त्वभावात्
पश्यंतीत्वात्तेनाधायथास्थितेनरूपेण स्वरूपानतिक्रमेणावापश्यंतीविभक्तदृश्यप्रज्ञानिर्विभागाकथंभवेदित्युक्तम्
स्वर्वोमेवस्वावरम्॥ भविष्यंतंवर्तमानंकथंपश्यंत्यनागतम् अन्यदिग्देशगंतान्यद्दिग्देशमत्यदर्शनम्॥ योमपदेशस्य
वर्तमानार्थोनुभवितृत्वेनतावत्सर्वप्रमातॄणांस्यात्मन्यनुभवःतत्रभविष्यंतमर्थंतदनागतमेववकथंवर्तमानेवर्तमा मप्राप्त
नत्वेपश्यंतीस्यात्सम्यग्रूपेत्यर्थः तथान्ययोगपदेशस्थितेनयोगपदेशस्यनसत्यदर्शनेसम्यग्दर्शनरूपापश्यंतीत्यर्थः
तथान्यदिग्देशकालगतेनज्ञानेनान्यदिक्कालगतेसतिविद्यमानेर्थेनदर्शनम् ततश्चकथंवर्तमानेयोगपदेशस्थमेव राम
पश्यंतीभविष्यंतमनागतमसंप्राप्तमन्यदेशस्थितंपश्यंतीस्यात् सर्वदर्शीनोचेष्यतेस्मादेशकालावत्रपरस्परेणपलक्षणो ११
॥ अथसाधारणोज्ञानेनतादृक्किंचनपश्यति तथापितद्धिभेदेनभक्तातादभेदः॥ नकिंचनगृहीतंस्यात्तथान्यासंहृतक्र
मा॥

देशकालभिन्नार्थग्राहीतिभिन्नान्येवज्ञानानिसापश्यंतीतदसाधारणमेकंतादृक्सर्वतज्ज्ञानप्रपंचनव्यापनत्वमंवि
चनानियतंपरिदृश्यमाननीलपीतादिनियतज्ञानेतरमस्तितत्पश्यतिसर्वपश्यंतीत्यर्थः तथाप्यसाधारणानीला
दिनियतज्ञानानाभेदात्तस्यापिभेदताभिद्यमानतास्यात्तत्सामान्यतातेभ्यस्तस्याभेदात् तथाचसतिनकिंचनाना
गतादिगृहीतंस्यात्तनागतार्थाज्ञानाविभिन्नापश्यंतीतदानीमेवतंगृह्णीष्यतीति अथवानीलपीतादिज्ञानवैचित्र्य
तास्याः पश्यंत्यास्तस्याश्चपिनीलादिकंभविष्यद्वर्तमानार्थशबलीकृत्वात् अथतस्यानभविष्यदादिशबलतापि
तद्बोधमात्ररूपत्वेनाविभेदएवततस्तदभेदतोनाकिंचननीलादितयागृहीतम् ततःकथंपश्यंतीस्यादिति अथा
लक्षणांतर न्यांतरभेदितानेःपश्यंतीसंहृतक्रमेति॥ संहृतःक्रमइत्यस्यांसंहृतोज्ञायतेपरः यथाक्रमःसंहृतोवाविमात्मन्य
परत्रवा आत्मनःक्रमत्वस्यादन्यत्रापरसंक्रमः किंपूर्वसंक्रमाभूत्सारूप्यहित्वप्रसज्यते॥ संहृतःक्रमोस्यामितो
त्येवमितिशास्त्रेभिन्नक्रमोयोज्यः एवंयदिसक्रमस्यथंपश्यंत्यामनिवद्धव्रीहिस्तदासंहृतोन्यार्थेपक्षणोयोत्रेतिव्याहत
म् अथवातत्तीयार्थेयक्रमःसंहृतः पश्यंत्यासातथाएवंचाधिकरणापेक्षायोविमात्मनिसंहृतोथापरत्रेतिवि
कल्पः तथात्मनिक्रमस्यसंहरणायाज्ञनेसतितस्यक्रमत्वंस्यादथान्यत्रतद्द्वितीयवस्तुसंबंधः ततश्चद्वैतापत्तिःअ
थात्मन्येवपूर्वसंक्रमयाभूत्तयापश्चात्क्रमस्संहृतोनिवारतेनात्वन्यत्रद्वैतापत्तेः तथापितस्याःसक्रमाक्रमरूपहित्व
प्रसंगः अविभागकथंमास्याद्यतःपश्यंत्यसोस्मृतात्यत्रपश्यंतीत्वादेवदर्शनात्रियावमेकरूपेत्यानिर्विभाग
त्वेहषितेसमर्थ्यमानेपरेणशंक्यते॥ अथात्मनासात्मानंपश्यंतीनिर्विभागशः भोगकरणभूतत्वात्परतंत्र
तदात्मता॥ आत्मनैवात्मानमेवचपश्यंतीसास्थितानिर्विभागशः विशिष्टादत्येतदृश्यम्भूताज्ञानाज्ञानान्निष्क्रां
ताकमेकरणादिशक्तिपात्रेणास्थितेत्यर्थः तत्रापिभागोद्वितीयकारकशक्त्यात्मनिकरणादिरूपत्वात्तस्याएवपारत
न्त्र्यंतदात्मप्राप्नोतिस्वातंत्र्यात्मतादेवचिद्रूपस्यतत्तदीक्षास्प्रत्यभिज्ञायांपरीक्षाम् पश्याह आत्मानमात्मनाद

19

ॐ यो
शिव
१२

तिदेवदत्तो यथा तथा अविच्छत्यत्रतत्रास्य स्वांगैरंविभागता हस्तादेः करणात्वं हि मस्तकादेश्च कर्मता ॥ कर्तोम
नस्वाववीनास्कृतोद्दृष्टे पुनः ॥ देवदत्तात्मनियथावकाशादिभेदस्तथात्रस्यादित्यत नदेवदत्तस्य मूर्तत्वेन विततकारस्य
स्वांगैरेव बहुभिः पगृहीतान्मशक्याभिधायवे विभागः तथाहि हस्तस्यान्यस्याववयस्य शक्यादियुक्तः करणता मस्तक
स्य हस्तयादेवोद्दनमानस्यव भेताव तोम नोयुक्तस्यात्मास एव हस्तादिसंबद्धो वयवो युक्तो यत एव तावत्यात्मभा
वः पश्यन्त्याः पुनश्चिन्मात्ररूपत्वेनामूर्ततायावेतत्याभावान्नावयवापेक्षो यं व्यवहारः तत तस्याप्येवभागो करणा
दित्वेन न ज्ञातापत्तिरेव ॥ पश्यन्त्यदृष्टमात्मानं दृष्ट्वादृष्टता कथम् पश्यन्त्या दर्शनं दृष्टेन चवा युपपद्यते ॥ आ
त्मानं च पश्यन्तीति मद्दृष्ट एवं पश्यत्यथ दृष्टम् तद्द्वयमपि न युक्तम् यतः पश्यन्त्याः प्रकाशरूपायाश्च दृष्टत्वमप्र
काशतानैव दृष्टे चात्मनि निन पुनर्दर्शनक्रियाप्रवृत्तिर्युक्ता न च पश्यन्त्या आत्मा प्रतिहत्यमत्यायेन प्रतिहत्यमेव दर्श
नक्रियायाः प्रयोगे न वर्तमानतास्या ज्ञापितस्यात्मनोदिकालावच्छेदः ॥ पश्यन्तमाविभाव्मानं पश्यन्ती जडमे
व वा जडत्वमेवास्याः पश्यन्तोप्यनवस्थिता ॥ साचात्मानं प्रकाशरूपत्वात्पश्यन्त्यात्मत्वाच्चकिं पश्यति पश्यन्त्यता
प्रकाशरूपे जडे जडे तस्मिन्नाप्यजडास्याद्यात्माप्यस्याः प्रकाशत्वात्पश्यन्त्यापि त्वात्मानमेवतत्तस्यापि पूर्व तिनचभिन्नं पश्यं
विकल्पयोमारटनवस्यताश्चवस्थानस्य दर्शनविश्रान्ते स्वभावान् किंचित्पश्यतीत्यात्मत्वं तत्स्व दर्शनान्वयः योमत्वे
पारतन्त्र्यं स्यात्तस्या एवानिजात्मनि ॥ यदि वा भवद्भिर्नीलपीतादिस्थूलत्वे विभक्तं स्वरूपं दृश्यं पश्यत्यपि तद्दृश्यभुव
मनापन्नं द्रष्टारमेव किंचिद्विकल्पं स्वात्मम् पृथग्भूपं पश्यति हृष्णार्थं मय द्रष्टृरूपेव सती प्रकाशते पश्यन्तीति कथ्यते नवपश्यति ४
ततोस्मदीयदर्शनानुगमस्स्यात् पश्यन्त्यथ क्रियावत्त्वे कालविभागात्मा न्यत्कोभवेत् वास्तवेत कमेत्वेष्पुपग राम
स्यमानितदीयस्वसकृदृष्टरूपात्माधिकरणास्यानितस्मिन्नेव कालनिद्रुष्ट्वात्स्वतन्त्रे दृश्यतया पारतन्त्र्ये स्याद्धि कृतम् ॥ १२
स्फोट एव हि पश्यन्ती तदन्या वा द्वयं भवेत् तदन्यत्वे नदेकावात दैन्मत्यग्ररूपया वाक्यगत्यात्रसत्यत्वेलभ्यते न विशे

षता आम्नानाम्नविचारोवासर्वथैवविवर्तते ॥ भवद्भिः स्फोटः पश्यन्ती च नित्यत्वेनाभ्युपगतो ततः स्फोट एव वा पश्यन्ती
स्याच्छब्दमात्रभेदात्तत्तोवान्यातत्रहेतुं स्यादन्यत्वपक्षे एकोवाभ्युपगते तत्पश्यन्त्यास्संबंधिसत्यार्थदर्शित्वं लभ्यतो गत्यग्र
हत्वियच्छशतमात्तेऽत्व नयावाक्यस्फोटप्रतीत्यात्रत्नोके नतु पश्यन्तीसंज्ञसत्यदर्शनरूपत्वेन सर्वस्य स्फोटस्य सत्याभिम
ताह्वाकापाह्विशिष्यमाणतालभ्यते श्चन्यत्वपक्षे स्फोटस्य सत्यस्याप्यसत्यार्थत्वेन दोषः पश्यन्त्यात्मनस्तस्य रूपेविद्दू पस्य
मिथ्यात्वं दोष एव पश्यन्त्येवपनु स्फोटसत्यार्थत्वात्प्राप्रणीतानामप्रणीतत्वविचारो वा सर्वथा तदानिवर्तते सर्वेषाम
विशेषेणासमत्वरूपत्वात् एवं तु पश्यन्तीव हृत्वन्नित्यस्फोटबहुत्वेन तत स्वाद्वयहानिरित्येतदप्यत्रसमचितम् ॥ स्फोटस्या
सत्यरूपे हि पदादौ व्यपताकथम् पश्यन्त्याः सत्यरूपायाश्च सत्येव्यंगतानच ताहग्व्यंजनसापेक्षा मानविंचनज्ञायते ॥
स्फोटस्य च हृ टस्य नित्यस्य सत्यस्य पदवर्णध्वनिभिः पञ्चते रकिंचित्स्वरूपे रशक्तैरसत्यैत विज्ञातीयैः कथं व्यंग्यता सत्यप्रका
शनस्तामर्थ्येन तेषामसत्यतापतेः पश्यन्त्या आत्मत्वेपि च स्फोटस्यासत्यव्यंजकतानथैव न प्रकाशनं स्वेनाविघातात्मना व्यज्यमान
लोके न रूपमिव स्वयं प्रकाशनशक्तानां किंचिदेवाविघात्मेवसाम्यान्नावत्यपं च रूपेवाविघेतिहत्वा ॥ पश्यन्ती वा प्रमाणे
न केनासौ प्रतिपद्यते प्रत्यक्षस्यागोचरत्वादनुमाने प्रदूषितम् भवद्भिरेव नाप्रस्याननुभूतार्थत्वकृता ॥ प्रमाणेन वा
केनपश्यन्ती भवद्भिर्व्यवस्थाप्यते प्रत्यक्षं तावद्रूपस्तादि मनोगोचरातिक्रमान्नास्ति अवस्थेत्यादिना भवद्भिरेव तत्स्वरू
पणाच्चानुमानेन सम्यगवबोधकम् आम्रस्यापि नानुभूतार्थवक्तृतात तदपि न प्रमाणम् ॥ अथस्वानुभवेनैव पश्यन्ती प
पद्यतेतः एवं नत्वं परस्यासौ पश्यन्ती कथं तोसता योहि पश्यति पश्यन्ती सदेवः परमो मम तः ॥ अथभवतो मामाहुः स्व
गतेनानुभवेन प्रमाणेन पश्यन्ती युक्तितो यो गात्मसमाधरवधानात्पश्यति एवं तर्हि स्वपरस्यानुभवसंज्ञस्य पश्यन्ती क
मत्वे प्राप्तानतश्चमापरमार्थत्वेनोपगतानतत्वास्यास्मान्नदानीं पराकाष्ठाप्राप्तादेवत्वेनसर्वोत्कर्षेणाभवतामतः स्या
त् यत्तामपि सर्वदर्शिनो पश्यति तत्तद्दर्शनत्पारः ॥ प्रतिभाकथितायावासानुमानेन तज्ज्ञेत नचापिप्रतिपाद्यस्यका

३
शि॰ द
२३

दाचित्व्यतीतरणाम् ॥ अथ पश्यन्त्यां प्रतिभा प्रमाणेन तत्प्रतिभासनेन निर्निमित्तमात्तिरूपेण तुलमित्यादिवत्प्रमाणम् अ
यात्मास्थितिरेव विलक्षणाममेवं शंसतीति प्रतिभा तदात्मस्थितेर्विशिष्टया साध्याव्यभिचारनिश्चयेनार्थान्तरानुगमे
नुमानेनैव तन्न भवतामनिष्टम् अव्यभिचारनिश्चयेत्वनवगमकत्वे शक्तिवशाद्वानुभवः कदाचिद्गावी प्रतिभावाभ
वेत्पश्यन्ती पश्यन्त्याप्तेन प्रतिपाद्यमानस्य न तु सदा तत्तत्तस्याविच्छिन्नदर्शनेस्यात्तत्सदा प्रकाशमानतानचैव तत्कालप्र
तीतरणामतम् ॥ स्वात्मनात्मानमथ चेत्पश्यन्तीमाभविष्यति तदानीं प्रतिपाद्यस्य किमायातं तत्स्वबोधरणात् वक्तव्यमेव
तस्यापि पश्यन्ती पश्यन्त्याख्ययम् स्वात्मानमेव जानातीति तत्रोप्यस्यात्मिकमतता ॥ नानुभवादिना पश्यन्तीदर्शनमपि त
सास्वात्मनानव्यतिरिक्तेनानुभवेन स्वमात्मानं पश्यन्ती भविष्यतीति यदि मतं तदेवं सति प्रतिपाद्यस्य भवद्भिः परेरूभिर्वि
विं मस्वं कार्यम् स्वयमेव तस्याः प्रथनात् एवं तत्र च पश्यन्त्यां भवद्भिः प्रतिपादकैः सद्भिः प्रतिपाद्यस्य पश्यन्तीमहरूप
वीत्वं पश्यन्त्या स्वयमेवात्मानं पश्यतीति तथापि चास्याः प्रतिपाद्यसंबंधानुभवे प्रतिष्ठवैवत् मतास्त्येव प्रतिपाद्येन परिमि
तत्वात्पराभिमतायाः पश्यन्त्या अनुतत्वात्परिमितेनैव हेतद्दर्शोचितेनानुभवेन साद्दृष्ट्यास्यात्तत्तदा प्रतिपाद्यप्रतिपादक
पश्यन्तीनामैकाध्यम् येन कमेतापत्तिर्न भवेदेवं च कमेतापत्तौ तस्याः स्वयं प्रकाशमानता निरितिद्वैतरूपिनत्यकाशब्दमेव प्र
धानं भवेत् अव्यतिरिक्तोपि प्रकाशात्तस्याश्चात्मानमात्मानां पश्यन्ती पश्यन्ति विवर्तभूमस्यात्तिगनाटस्फुरतापन्नः अस्मात्तीति
पश्यन्तीस्वरूपस्य ॥ असतः प्रतिपाद्योस्मिन्नसतः प्रतिपादकः असत्यस्योपदेशात्वमसत्येन परीक्ष्यते ॥ पश्यन्त्यतिरिक्तस्य
वेएव प्रतिपाद्यादिप्रपंचोस्मिन्दर्शने, सत्यस्तत्तु तः पश्यन्त्यासिद्धिः कस्यवाबोनवाप्रमाणेन ॥ येन सावाप्रमाणेन स्याप्य
तेनस्यसत्यता तत्सत्यत्वेहि सत्यत्वमसत्यत्वेन किंचन ॥ यदि वा येन प्रमाणेन साध्यवस्त्वाप्यते तस्य सत्यतेष्टा न तु योः पश्यन्ती राम
सत्यता प्राप्ता प्रमाणस्यासत्यत्वेन किंचनस्थितं स्यात् ॥ साधुशब्दस्य ज्ञानान्तरस्य स्वर्गादियोगिता पश्यन्त्यात्स्वेदविद्या २३
त्वं तद्द्वैगोन्नत्वयोगतः मध्यमादितदायाः किंभोगेन शबलात्मनः तस्मादसाधुस्साधुस्साच्छब्दविद्याफलप्रदः

एवं व्याकरणस्यापि सम्यक्छब्दउपेतितेः ॥ वैयाकरणैस्साधुशब्दप्रयोगः स्वर्गापवर्गफलमुक्तः एकः शब्दः शास्त्रसर्वप्रयुक्तः
स्वर्गेलोके कामधुग्भवतीति तथा साधुभिर्वाग्भूयसीयेषु वेषु व्यवस्थिता अधिकं वर्ततेतेषु पुण्यपरं पंप्रजापतेः प्राजाप
त्यमहत्तेजस्तन्मात्रैरेवसेव्यतम् शब्दैरभेदेविदुषां स्वायोनिमपधावतीति तत्र लोकस्वर्गाख्यतावत्तत्स्यस्यायुः शब्दप्रयो
गस्य कर्तेनितत्वात्नाधिकं तया पश्यन्त्यां त्वं च स्वर्गं भोगोन्नत्वादविद्यासंपर्केणाम्फुरतास्यात् मध्यमा वैखरी दशायामि
ष्टानिष्टोपलंभमात्रप्राप्तिपरिहारोन्नत्वेन प्रवृत्तिः तत्र पारमार्थिकप्रमात्वनिष्ठादिविषयव्यवस्थितिः तत्र मध्यमादे
स्सविभागत्वेन द्वैतावस्थानेस्यविद्याशबलरूपतयाजडत्वात्तत्र परमार्थपदप्रतिष्ठेनकिंचिद्भोगेन भोगएवासौ न भवेदि
त्यर्थः तस्मात्साधुशब्दः प्रयुक्तः शब्दविद्याफलस्यभेदादीता प्रत्युत पश्यन्त्या अभ्युपपादनेनासाधुरसंभवः स्यात् एवं
चाशुभकारित्वाद्यथावर्णितफलं व्याकरणमपित्वदीयं सम्यक्छिन्नेहेयमेवस्यात् ॥ वैयाकरणैतावत्ता विज्ञानान्वेषणेनाव
म् भवतामप्रमत्तेनैव केवलमिदोदितम् विज्ञानाभासनेयावत्समीतायामुदाहृतम् ॥ अर्थप्रतीतिहेतुः साधुशब्दानुशा
सनव्यापारमेवके याकरणत्वेत्यक्तामोत्तप्रयोजनेः शास्त्रेयत्सम्यग्ज्ञानमनुसरणीयं तदन्वेषणेन भवतो करणीयत्वेनाप्रस्त
तेननकिंचित् न केवलं चात्रैव पश्यन्त्यभिधानेन सम्यग्ज्ञानाभास एवोक्तो यामपिविहद्वृतहहरिणा ॥ दिक्कालादिलक्षणे यावत्तदूसमीहा ॥
नव्यापकत्वं विहन्यते अवश्यं व्यापकोयोहि सर्वदिक्सर्वतेन ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये स्वानुभूत्येक
मानाय नमः शान्ताय तेजसे इतिलक्षणेन दिग्देशकालैरवच्छेदेविशिष्टमानतानिषिद्धा तत्र चायुक्तं परिमितदेशकाला
दयोत्रस्यावच्छेदात् अन्यथा सर्वदिक्कालादिविशेषणाभावे व्यापकत्वादिनस्यात् व्यापकोहिभवेत्सर्वदिक्षु वर्त
मानः सर्वकालाद्यवच्छिन्नश्चनित्यः व्यापकत्वमुपलक्षणं निर्दिष्टम् अथ यदि कालविशेषावच्छेदाभावो मतः तत्र यथैव वर्त
यं नस्सामान्येन नचतदपियुक्तमित्याह ॥ स्वानुभूतिर्वर्तमानकालेनास्य विभाव्यते एवंकालानवच्छेदः कथमस्यादि
तोहितेः ॥ यस्मिन्दिक्कालभागोस्थितः सांसारिकः प्रजानाने वर्तमानकालेन भविष्यदादिनानन्तानस्यावस्यानात्स्वान

३ शिव १५

भविष्यतास्यापत्तस्यतेनतत्त्थंवत्त्वविशेषेणाप्यनुवर्त्तेद ॥ अनेनैतस्यानुभूतिः कापरिच्छेदं विनात्मनः अनेनैवगमः
कृतेनतत्त्वेशोनतावकाशम् अप्सर्वगतप्रमाणोहि मूर्तिनोल्लस्यतेचितः ॥ धातुषट्कोपगमाड्डेदत्वाद्देदेशकालयागोवक्ष्ये
भावीत्यनेनतत्वेदेशकालपर्यवसानमनुच्यते, तच्चापर्यवसितदेशकालस्यकानुभूतिर्नेनतयोः संबंधोयुक्त इत्यर्थः तथा
ह्यात्मनः स्वरूपस्य परिच्छेदमियन्तांविनानैनैवसन्निकृष्टोगमोक्तभागानामपर्यवसानात् अनेनैतत्प्रतीतिसिद्धप
रिहृष्ठोनवत्वटार्थनिषेधप्रसक्तत्वेनुग्राह्यार्थेनकोटिद्वीर्घवसमात्रावसायिनोस्य, इतिनत्वनेनैतद्रूपेणापरिच्छिन्नेत्वा
वभासनसंभवः परिसमाप्तरूपनिश्चयोहि प्रतीतिः तेनोरूपताचेत्प्रिभासत्वाभावात् तथोक्ततातत्वेयम्भक्तिः शीलायते
तमेइति उपचारेचाक्तिप्रयोजनं असवेगतद्व्यपरिमाणोमूर्तिकाठिन्यंवानचिह्नवतितत्वथंचिन्मूर्तेयइति ॥ अप्येवश
ब्रूनित्यत्ववादिनोरूढतोगताः अनादिनाथतेनैवशाब्दतत्वेनतत्प्रकता ॥ अन्येवैयाकरणाएवस्फोटादन्यदेवशब्दात्मान
नित्यमिच्छन्तितत्वेवरूढाः अथतत्रापितेषांपशुपतीरूपेणानादिनिधनात्मनाशब्दतत्वेनतुल्यप्रमाणाभावादिहषणता
स्फोटात्मनावातदाह ॥ आप्तानाप्तभाषितत्वविशेषोनास्तिशब्दगः नित्यत्वेशब्दतत्वस्यव्यञ्जकध्वनिभिर्नच व्योमवच्चेत
तत्वंसदाख्योम्प्युतुमेयता ॥ अनाप्तभाषितस्यापिनित्यत्वाविरोधात्तुल्यप्रमाणतास्यात्तत्त्वनित्यस्यध्वनिभिः कदाचि
ह्यपत्वेयुक्तं नित्यमेवरूपत्वेनव्यञ्जकाव्यञ्जकत्वायोगात् अथयथानित्यमेवमपिचाकाशंध्वनिभिर्व्यज्यते घटादिकाशा
दिवाघटादिभिस्तथाशब्दात्मापीतितत्रतुल्यत्वमत्रयतनस्सदाख्योनुशब्दगुणादिनानुमेयतानतत्प्रत्यक्षाव्याव्यक्तिः ॥ भ
वत्सनोमाविन्यायएषआयातिचेच्छिवे तथाह्रूपानुरूपत्वायस्ततः शिवरूपतः सत्यत्वाच्चनतत्वत्वमतोस्मात्प्रविशम
ताम् ॥ शिवाद्वैतपक्षेपिभवतःशब्दरूढवाशिवेपिसत्यत्वादिहषणान्यायः किंनापततीतिचेत्तत्र नराद्रूपिततः शिवरूपाच्छि
वरूपानुरूपेणतथासर्वशक्तियोगायदाप्रसृतेनतदाशिवरूपमेवाअनएवचसत्यरूपंतथाचवक्ष्यतेविस्तरतः तत्रतुल्यत्वं १५
शब्दाद्वैतपक्षेणशिवाद्वयस्यैत्येतद्रूपणापादानान्हिरस्यताम् तदेतत्यासंगिकमुक्त्वापशुपतीमेवपर्यालोचयन्नाह ॥

अथनाम्नैवपशुपतोस्फुटमेवकृतात्तः ज्ञानशक्तिसमूतामेयपालीलिंगाव्यपदेशतः ॥ अथदर्शनार्थोन्वयेदोषाज्ज्ञामप्रमा
त्रेणायादृच्छिके नपशुपतौख्यतेस्त्रीलिंगाभंगपाचब्रह्मसंबंधिज्ञानशक्तिरूपासामतातत्तो विरूढमेतद्दर्शनासमन्वया
त्कृतापक्षे जडात्मनिचज्ञानशक्तितानुपपत्तिरिति ॥ शब्दस्यविषयात्वस्यमिश्रत्वेनेन्द्रियस्यत सर्वदर्शनविज्ञा
नप्रत्यतापदवेदिनाम् यस्मादनादिनिधनंशब्दतत्वंपशाहिवाक् पशुपत्यावर्ण्यमानत्वेहस्तेधारेचकतापतेत् ॥
विषयरूपत्वेनवर्मितयायस्याव्याप्तोति शब्दस्यतस्येन्द्रियस्यचकरणतयाप्रसिद्धस्यवाग्रूपस्यमिश्रत्वेनैकोका
रणायस्मात्तेनोक्तमनादिनिधनमित्यादिकमभेदाभिधायितयोः तस्मात्तेनमिश्रीकरणात्सर्वदर्शनाज्ञाननतापदवेदिनो
वैयाकरणानांप्राप्तः नहिकश्चिदपिस्पाद्यादिदर्शनेष्वव्यावहारिकयोरिन्द्रियविषययोरभेदइष्टः एवंचवाशब्द
स्यपरत्वेनानादिनिधनत्वेनाद्वयवादादेकोनवर्ण्यमानत्वेहस्तेपिकर्मेन्द्रियत्वग्राह्येणविषयेणैकताप्रसक्तेतवद्य
त्तिज्ञानशक्तिः पशुपतौत्वपियावद्दिष्यतेतावदन्यदपिसत्मनरमेइष्यमित्याह ॥ पशुपतौहिक्रियातस्याभागोप्रवेप
तोस्थितो नतद्दृश्यमित्यतद्विमर्शः प्रवर्ततेभवेत् ॥ यथाकर्तुः ऊर्ध्वललाटेर्घटः कोयंइतीदृशाविमर्शोऽच्छारूपेणतद
दत्रापिसंस्थितम् सास्थिताप्रवर्तमानस्याइच्छायाः प्रसरः कथम् यावन्नसन्मनऊर्ध्वमाच्छितः कार्योन्मुखः स्थितः त
स्याप्यपिसामरस्यव्यवस्थावान्स्थितः शिवः एवंभावप्रतिक्रियायाअपिसन्मनतास्थितिः स्थितामानघनस्सत्यावाचो
वायुगमात्मनः इष्यतेद्वयरूपत्वंघटादेरपिकथ्यताम् ॥ पशुपतौहिदर्शनक्रियात्मिकाप्रवर्तपरोभूतावयवाप्रवेच
तद्दृश्यमितिविमर्शः ऊर्ध्वललाटेविघटादिकरणोवरूपमिच्छात्मकस्यातद्दृष्टत्रापिसंवेद्यमनात्स्थितम् एवंचेच्छादर्शन
क्रियायाः प्रवर्तस्थितातस्याचेच्छायात्रापिचित्तत्रसंबंधिसन्मनतरोच्छासमपिष्टेयक्रायोन्मुख्येलत्ताविनाप्राग्युक्त
न्यायात् थप्रसरः तस्याअपिचितानिर्दिष्टेत्यौन्मुख्येच्छाज्ञानक्रियात्रिसप्यवस्थायायत्सामरस्यमेकीभावः समावेशवि
षयः तत्रव्यवस्थावान् अवस्थाप्रयोजकः शिवभट्टारकः स्थितइत्येवंज्ञानशक्तिनाभिप्रायेणापिपशुपत्याभवलस्

ॐ
शिद
१९

णां प्रतियो प्रतिस्वस्मतरान्यापि घरूपा स्थितिरस्ति ततः साप्यन्नसर्तव्यानन्तवायुग्मा मात्मिकाया वाचस्तत्यात्स्या
वस्यरूपत्वमेवव्यमवमिष्यमाणेभूतत्वाविशेषादुदाटरूपेवमुच्यते ॥ यथा सर्वपदार्थानां भगवान्छिवरूपता
नइहागिंद्रियस्यापिन पुनस्तस्या परा दशा कंठादौ वदने वायो व्यापारो व्याप्तस्तस्यसा करणानादरूपादिशब्दस्या
स्ति शिवात्मता तस्यापि किं स्थिता पंचतत्त्वदीक्षाविधौ कश्चित् नवाचश्च्यते तत्त्वतस्मात्सर्वे शिवात्मकम् ॥ यद्य
पि सर्वार्थानां ज्ञानगोचराणां चिदंतः प्रवेशाच्छिवत्वता परमेश्वररूपता परमार्थतो यथा तथा वागिंद्रियस्यापि न्वेय
स्वार्थानभावात्स्वेयत्वमस्त्वादेस्तथापि वागिंद्रियदशापरानभवति मायाशक्त्यापि शिवाभेदात्स्या तदा तस्यानात्
तथाहि कण्ठताल्वादौ वदने कदेशे वायोर्याभिघातव्यापारमशक्य त्वमुक्ते नाम तस्य साकरणमेषा च मेषा च सर्वे
वभेदमध्यपरावस्था अथनादरूपस्य स्थूलस्य सूक्ष्मस्य परस्य च शब्दरूपस्यास्ति मे आत्मनः परशिवात्मना तदिच्छाकथि
ता पंचतत्त्वदीक्षाविधौ दीक्षाशास्त्रप्रसिद्धे वेवाचं इंद्रियरूपायाः परभावस्तन्मयत्वेवा जगतो युक्तमतस्सर्वं शिवात्म
कमेवोपपन्नमिति ॥ श्रीमज्ज्ञानकोत्पलदेवहस्तौ शिवदृष्टिस्तोत्रे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥ अथ द्वयवादस्थितः पश्य
तीविचारादनेतरेस्वरूप्यानद्वयवादिनः प्रतीदानीमारंभः तथा चैनरुक्तं यस्या निरुपधिज्ञानरूपायाः शिवसंज्ञया
व्यपदेशः परो तोत्वा मे वा निरूपमपास्मिन्हड इति तत्राह ॥ अथ शक्तेः परावस्थायै भिन्नापापरिमीयते युक्ता प्रकाशितो देवः
ततः शक्तिः स्थायतः ॥ लिंगविशेषान्यथानुपपत्याशक्तित्वेनैवाभिमतस्यार्थस्य परावस्थारूपाभिधाने भक्तिरेवततः
परस्य शक्तिमतोभावात् शक्तिमदभिन्नाद्धि तत उद्गत्यापि प्रयोजनवशाच्छक्तिर्दिश्यमाना पारतन्त्र्येण तदनन्तरं निर्देश
मर्हति यतस्ते स्वमतः परावस्थातो नेतरे शक्तिर्दशा किंचिद्रूपनने त्यादिनोक्तानतो ये शक्तेः परत्वगीयते तेस्त्याधर्म राम
भूतयाधर्मी स्वाश्रयस्यते त्रो वास्तवाभेदयुक्तास्तदेवः शिवः प्रकाशितो निर्निमित्तमेव तद्विशेषात्मनि स्त्रौ लिंगाविमित्य १९
भिनिवेशः पुंस्त्वं हि स्त्री पुंसयोस्सामान्यं लिंगं न पुंसके पुनः शक्तेतापर्यायरूपं नैवं विधविवक्षया निर्देशावसरे युक्तोपपा

दनमित्यभेदाभिधानार्थं शक्तितद्वतोः पुंस्त्वेनोपपत्तिः ॥ तथा तद्व्यपदेशाच्छेद्व्यपदेशः शिवात्मकः ॥ तथा स्त्रीलिंगेन परम
शिवस्यैव व्यपदेशो मतश्चेन्नत्को पिव्यपदेशस्तन्यायाच्छिवशक्त्यात्मकः कार्यः अभेदमेवाह ॥ नु शिवः शक्तिरहितो न शक्ति
र्व्यतिरेकिणी शिवः शक्तस्तथा भावानिच्छया कर्तुमीहते शक्तिशक्तिमतोर्भेदः शैवे जातु न वर्ण्यते ॥ शक्त्या रहितः शून्यो
नयच्छिवशिवस्तत्था पिकथमेकत्वमिति आह न शक्तिर्व्यतिरेकिणीति तथाहि तेन नतेनैव वैचित्र्येणाहंशानतिक्रमरा निच्छामा
त्रेणा शक्तः शिवः कर्तुमिति व्यवहारे अप्यभेदः शक्तितद्वतोर्भेदाभ्युपपद्यमानत्वाच्छैवेनवच्चाचिदवोमतादि भेद एवापि वणप
तेयथान्यत्रा प्रामाणिकदर्शनेषु तदेव विचारयन्नाह ॥ शक्तेरेव स्वतंत्रत्वान्न ते भावान्विचित्रकान् सामर्थ्ये यदि कल्प्य
ततत्त्रामानेत्यमेववा भेदोहि शक्तिः किं कार्ये करोत्वमच शक्तिमान् ॥ तत्र यदि शक्तिः स्वात्किमसौ शक्ता स्वरो त्यथा शक्ता
अशक्तस्य करणोतिप्रसंगात् शक्तत्वे तस्याः शक्त्यन्तरयोगस्वात्माश्रयस्य शिवस्यैव शक्तिरिति नाम स्यात् अथ शक्ताणेव स
याभिन्नशक्तियोगात्स्वैवभिन्नशक्तिः कार्येषु योग्या यो ये व यदि शक्ता शक्तत्वे शक्त्यन्तरस्त्यनेनानवस्थास्यादानेत्यापत्तेः
किंच ॥ शक्तिमानेव शक्तिस्स्याच्छिवकत्वात्कारणार्थनतः शक्तेः स्वातंत्र्यकार्येत्वाच्छिवत्वेनकचिद्भवेत् ॥ शक्तिरपि शक्त्यंतर
योनयुक्तेतौ शक्तिमानेवस्यात्वकारणत्वादर्थान्तरशक्तिनिमित्ताकर्तृत्वादित्यर्थः यथा शिवभट्टारकः शक्तेः स्वतंत्रेस्वानिवे
धनेकार्येनान्याश्रयमिति शिवतानानास्त्रकाचिद्भवेत् इति शैवदर्शनानुपपत्तिः स्वव्याख्यानाम् ॥ संचतोपिनिजा शक्तिः स्वातं
त्र्यज्ञानमापतेत् ॥ शक्तिं संचतोविविक्तस्यशिव मद्भावस्याभ्युपगमे

भावेन प्रतीतिरस्ति वेवलमेकस्मिन्नेव यस्मिन्वस्तुनि प्रतीतेः किंचिद्भवनितत्स्मानेश शक्तेर्व्यवहारस्सारम्भेवमुच्यतेशक्तिमा
निति तदाह ॥ न हि मस्याद्यर्थवच्छेयनान्यैरोक्ताद्यर्थवृभवेत् ॥ शक्तिः शक्तत्वेन शक्तस्य धर्मो न च धर्मोधर्मिणोभिद्यते तथा
हि मवद्वीशशीतोस्वस्पर्शो नदृश्यरूपत्वमपेत ॥ मंत्रसंभनतायोहिनासौवह्निस्तदोच्यते हे मादिवद्वास्वरं महद्वत्तेनभिचा

उँ
शिद्द
१६

सितम् यथोक्तव्यतिरेकत्वेदृष्टेनोपादानाश्रयात् ॥ मंत्रेणोपस्तंभनेयस्य तथाशक्तिर्व्यतिरेकताशक्तिमतउच्यते
तेन्न ...... भावेसत्यग्रेरोल्स्येनोपलभ्यते यतस्तदानीमसौवह्निस्तेजोमयित्वेपियथास्ववर्णाद्विद्वव्यंभास्वरम् अथ
नैवेचहेमादिभिरग्निस ...... महाभूतात्मभिरेवदृष्टेनेयदिदाहकत्वेनाश्रितस्तस्मन्वह्निः शक्तव्यतिरेकेदृष्ट
तेदृतोनवह्निमात्रम् ॥ शैवेमन्त्रिवाचएवपश्यन्त्यादिकमोऽस्थिताः कल्पितास्तेशैवत्वमात्मानःप्रतिपादितम्
यन्यत्रैयैर्शक्तिवादिभिर्येस्वानिरुपाधिज्योतीरूपायाः शिवसंज्ञयायाःपदेशइत्येवमभिधानात्ह्वैवदर्शिनुस्थितेरपि
सद्विवाचएवऋमव्यवस्थिताः पश्यन्तीमध्यमावैखरीसंज्ञाभिर्विश्वात्मतयाकल्पिताः यदाहुः यावन्नोन्मेषभाग
रुःनतावदर्थवर्तते सर्वोन्मेषःक्रियामैतात्रियाचनानारूपैर्वेल्पऋत्यस्यस्वभावास्थितिमुक्तातस्मात्रान्यास्ति
सादृश्याशिवेयस्यान्याग्रूपंस्वत्वमप्राप्तसन्निधीतितेरशैवत्वमात्मवृत्तम् तथाहि शैववाचइंद्रियत्वमथनादा
दिनादिता तदभ्यासफलावाप्तिस्वत्वमंत्रस्वरूपता कथिताकाल्लपादादौनादाव्ययत्परेविति परापरादिभेद
तत्रैवप्रतिपादितः इत्यनेनवर्णितात्रवाचएवपरात्मता ॥ शैवेहिवाचस्सोव्यक्तत्वंमैन्द्रियत्वमेवाधस्तनदशा
याम् अथनादेप्रत्नोनचिन्नइत्यादिनावाचएवफलावाप्तिःकथितास्वत्वमंत्रात्मताकालोत्तरादौनादाव्ययत्परैवी
त्वमित्यादिनापरापरादिभिन्नताचोक्ताइति तस्मादनेनशैवग्रंथेनवाचएवपरात्मताकथमयुक्ता परैवितित्वश
ब्दःपादपूरणे ॥ नैतत्रवाचःकथितंपतिशब्दस्यवर्णितंच शब्दस्यविषयाव्यस्यनकदाचिद्दाहतम् ॥ नहेत
स्प ४ त्रेनहिवागिंद्रियस्यब्रह्मत्वव्यवस्थितंतत्रैककथितम् विषयाव्यस्यवाशब्दस्यनतत्परत्वंकदाचित् चिद्रातिपा
दितमपितुपतिभावेईश्वरतासमापन्नोयोमहामंत्रमयशब्दनात्मातस्योक्तम् ॥ तथाचाहखेटपालःशब्दराशेर्वि राम
शेषताम् स्वायंभुवस्यटीकायांबाढमित्यादिनाग्रुरुः तथामतंगटीकायांबाढमित्यादिनाग्रुरुः तथामतंगटीका १६
याव्याख्यानिरूपणादितम् मंत्राणांपरशब्दानामुक्तंवाचोनत्राचितम् ॥ खेटपालगुरुभ्यश्रीस्वायंभुवशास्त्रटीका

योपिशब्दराशेर्विशेषोक्तोत्यादिव्यवाढम् एकःशिवात्मकोनव्यस्थपाशात्मकइत्यादिनापरत्वेनशब्दराशेर्मंत्र
रूपस्यकालेशक्तावस्थानाद्विशिष्यमाणतामाहननशब्दइत्येवरूवाशब्दराशेर्निर्विशेषत्वम् तथाव्याख्या
नियंत्वकेनग्रुरुणामतंगटीकायामेवमेवविशिष्टम् नैतचोक्तंप्रमातृभूमिगतानांमंत्राणांपरभूमिगतानां
चशब्दानांनत्ववागिंद्रियस्यकदाचित् वागिंद्रियेहिमायापदएवास्थितम् शब्दस्तुपरतेमात्रत्वरूपःपरव्योम
महाभूतमयःपरमेश्वरस्यपचब्रह्मविन्यासेवक्त्रमुच्यते दर्शितेचतद्दोश्वरप्रतिभिन्नायाम् ॥ तत्रवानद्रूपाय
त्वापरत्वेनोपचारिता किरणोक्ततयाचोक्तंनादविंद्वादिनिदर्शनम् ॥ अथपरमेत्रशब्दप्राप्त्युपायत्वात्परत्वेप
श्यत्याएवोपचारयोगेनमतंतथाचश्रीकरणसंहितायांनादविंद्वादिनैवंविधमुपचारस्वस्तकथितम् ॥
तदुपायात्परत्वेचेहीपादेस्युपायता किरणादावन्यथातद्रूक्तेनतत्रतदुपायमात्ररूपत्वात्परत्वम् दीपादेरपि नो ४
ज्ञानोपायत्वात्परताप्रसंगादित्येषोशैवदर्शनस्यानापश्यन्तीपरत्ववादोनुपपन्नः प्रवीक्तत्वाच्चस्वतेत्रशक्तिर्वा
दःप्रकृतेयोषामयुक्तः ॥ तस्मात्समग्राकारेष्वसर्वाद्युप्रतिपत्तिव विज्ञेयंशिवरूपत्वंसशक्त्यावेशनात्मकम्
तस्माच्छक्तिमात्रत्वादस्यानुपपन्नत्वात् सर्वास्वप्रतीतिर्विइंद्रियमनोमात्रत्वन्यासम्यस्यरेतयाकारस्तिश्रमवेष्वेव
शक्तिमद्रागवद्विवद्रूपत्वंस्थितेत्येयप्रवीक्तसर्वेनिजशक्तिसामरस्यमयमुपदेशगाम्यम् ॥ स्वनिष्ठशिवतादे
वेष्टयिक्यादावपीदृशम् ॥ यथास्वेनिष्ठेशिवतामात्रस्थितोपरमेश्वरेशिवतासर्वेशक्तिविलोलतातथापृथि
वीपर्यंतायामपितादृशमेवरूपम् ॥ पिंडेवाकटिकायांवाकिंस्वशक्त्यमिष्यते नभूषणोक्तेइत्यादौययाया
तत्स्वशक्तितः रूपकत्वंगतेहेमनशक्त्येवस्वतेत्रया तथैतन्नयासमाविष्टस्तथाशक्तिरेयणाच तथातथा
स्थितोभावैरतस्सर्वेशिवात्मकम् ॥ नहितत्तद्रूपतादिव्याव्ययवविकारमप्राप्तएवपिंडकटिकादिरूपस्थित
एवसुवर्णोनानतत्क्इत्यादाविति कृत्शक्यमपितस्सर्वेन्वैवसात्येनतस्ययविकारापत्तिशक्तिः युक्तेहैमेवास्थितंपिंड

३
शिद
२१

त्वेनस्ववर्णमेवतथाशान्तिमत्त्वमस्तिऽइमपिपुनरन्यथा प्रसरतिशान्तिमदेवनतुशान्तिरेवखलुनेऽवादेस्तत्तथात्व
कारणम् तस्मात्तद्धानिनिमित्तायास्त्वनुपलक्षणात् दृश्यमानेदेहमस्त्ररूपत्वेचसत्ते नास्तिविवादः तस्मात्यपिच अ
नःकृत्वादिगमनेशान्तिरेष्वेत्यादिप्रायुक्तम् एवंस्ववर्णोवत्परमेश्वरएवंशान्त्यादिमान्तिमान् तथान
त्वभुवनकार्यकरणादिप्रकारवैचित्र्यात्सवैःपदार्थैरित्यभूतलक्षणैःस्थितोतात्त्विवात्मकमेवसर्वम् नन
शान्तात्मकं व्यावहारिकशान्तिभेदाश्रयणात्तुशान्तात्मकमन्यत् न शान्तं यच्च जगदात्मकमिति वक्तव्यं वस्तुशिवात्म
कमेव । इत्युक्ते आसमाक्षेपः पक्षस्यास्यविधीयते यदि नानावर्णिकारित्वंशिवतत्त्वस्यज्ञायते नानाविकाररूप
णाऽडत्वैवमवस्थिता तथासावयवत्वंचपराधीनत्वमेवच क्षीरवत्परिणामित्वंभ्रङ्राभ्रूरूपपापरन्तुनतादिवि
नाशित्वंतथोत्क्लेवननिष्ठाति: यत्रोपरिनिहत्यादिनेवमोक्षसान्निधौ तत्रापाहविहारादिःस्फुटमेवनिषिद्ध
ता एवंसतिसमग्रस्यव्यवहारस्यभागिता तथैवसंप्रवृत्तौतन्निमित्तकल्पनापतेत् ॥ एवंशिवात्मकत्वेसर्व
स्यवोत्ते ल्मिस्सतिपरैरस्यपक्षस्यबहुमात्रमाक्षेपः त्रियतेविश्वात्मत्वेचिन्मयस्यापिशिवतत्त्वस्यशब्दैवोपच
यापचयरहितस्यापिसतस्यविकारिताम्रृदादिसाम्येनप्राप्नोत्ययमेवप्रथमतोमहान्दोषः पृथिव्यादिवैचित्र
त्वनानारूपेणावस्थानेऽजडतास्यतथातत्सावयवत्वंचिदेकरूपस्यापिस्वरूपस्यापिचेत्पत्तिविनाशौघस्यापि
त्वतयाभाव्यभावेनचपरायत्तत्वम् क्षीरस्येवपरिणामवादाभ्युपगमेश्वराभ्रूरादिविरूपापत्तिःयथाक्षीरे शोधि^
श्वरूपत्वेनपरिणतमश्वुरं तथा प्राप्नोतदग्रायापरतामहत्वंचकार्यकल्पापावस्थानेत्वपरतान्यूनत्वंचत
थापूर्वावस्थाननाशेतदभेदात्तस्यैवनाशेसत्कार्यवादाश्रयणेवातथापृथिव्यादिशिवरूपायाःपादत्वेनत्थे
य वनादिविषत्वप्रायश्चित्तापत्तिःयास्मिन्व्यवहारेसन्निहितेईश्वरेश्वरन्यस्यतस्यैवचोपारिहरत्यत्वाच्छाह्निचनेने
नस्यनतत्पादत्वासमादित्रियानिष्ठष्ठवाहूरोत्सारितैवएवंचपादविहारादौविरोधसवैव्यवहारोत्सादःशिव

भट्टारकस्यैवचविश्वात्मतावस्थानप्रवृत्तौनिमित्तविचार्यम् तस्यकर्माद्यविषयत्वात् यत्पुनः नानावादेस्व
सिद्धान्तैःसाकमत्रविरोधिता सर्वभावशिवत्वेननास्तितावधर्मोत्तयोः तदभावाद्देवपुरुषार्थसिद्धौभवेत्ता
म् निरर्थकत्वंशास्त्रस्यकरणेनतन्निरूपणे सर्वेषामेवमन्त्रत्वेस्थितेकस्योपदेशता धर्माधर्मौनसेवेतेशिवस्य
ततयोःकृतिः ततश्चशिवधर्मादेर्वेदादेरहुताश्रता निमित्तसमवाय्यादिकारणोपसमानता ॥ सर्वशिवत्ववा
देसर्वदर्शनैःस्वसिद्धान्तेनचसहविरोधतातत्रैवमनिष्टत्वात्तेषामपिचान्यार्थीभावात्कैवल्यम् स्वसिद्धान्तेपिच
मायाकर्मादेःपृथग्भूतस्यजगत्कारणत्वेनोक्तेःसर्वेषांचभावानांशिवत्वाभ्युपगमेप्राणिनोपिसर्वेशान्तिता
त्रित्यनिर्मलाऽऽनिबन्धमोक्षाभावः ततश्चहेयोपादेयादिविभागाभावाद्देवपुरुषार्थशास्त्रत्वात्पुरुषार्थप्राप्त्युपा
योऽक्लेशाद्वायत्तादिकोनभवेत् तस्माद्धिकदाचिद्यार्थंतदभ्युपगमस्स्यात् सर्वशिवत्वेतत्त्वकःकोपायः
तथाचशास्त्रस्यकरणेनिरूपणाव्याख्यानेश्रवणेचनिरर्थकत्वंसर्वेषामेवशिवत्वेनमुक्तत्वात्कस्यशास्त्रस्योप
देश्यमानता धर्माधर्ममपिशास्त्रमयुक्तम् शिवस्यकर्मसम्बन्धाभावात्तद्धर्माधर्मौसम्भवेतांनत्तयोःशिवकरण
म् मिथ्याज्ञानरागादिकारणत्वात्प्रवृत्तीनाम् एवंचशिवधर्मादीनांवेदस्यचधर्मार्थत्वाभावादस्तत्प्रयोज ठं
नतातथासमवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेषुशिवत्वेनविशेषःशास्त्रान्तरोक्तःपरिदृश्यमानश्चनस्यात् किंच ॥
पृथिव्यादिकल्पनयाकल्पनावाशिवोभवेत् शिवतत्त्वेसानुभवेपश्यतीतन्त्वपतानता इच्छावत्कार्येनिष्प
त्त्यापुनरिच्छान्तरोद्भमे शिवस्यैहत्वेतत्त्वोपायदृष्टेसानुबोद्धता विश्वस्यासत्यरूपत्वेयैर्वोवैविर्णितेन्नचित
शिवोक्तेस्तोविरोधःस्यात्सर्वसत्यत्ववादिनः॥ पृथिव्यादिरूपतयात्मानंपरिकल्प्यतथास्तइतिमतेकल्पनावा
शिवभट्टारकःप्राप्नोतिनिर्विकल्पश्चसइष्यतेविकल्पानाभिन्नवस्तुभूतत्वेनाविद्यारूपत्वात् यच्चनमविक
ल्पशिवतत्त्वमपितत्स्वानुभवमनुभवोद्विनायथार्थोभवतिएवंरूपतस्मिन्किंमसाक्षादनुभवतिविमात्मानमन्त

ॐ
शिदृ
१८

परात्मानमपि क्षिमननुभूतस्वतानुभूतम्। अनुभाव्यानुभावकयोश्च भेद एवेत्येवमादिपक्षं तीविषयो मा दूषणा
वसरत्वमविशिष्टेच्छावशाद्वाभीष्टयज्जगद्रूपणकार्यं संपद्यते तदभूतया इच्छाकारणाविरतो पुनः स्थितिप्रलया
दोपटादिविज्ञानेच्छातो ऽङ्क्रमको हेतुः कः प्रयोजकोयत्येरितस्याशिवस्य सर्वस्वभावनिष्टत्वाव सर्वस्वभावान
शेषये चेच्छानवनवाप्रवृत्तेस्तेन सर्वकर्तृत्वं नाच शिवे व्यारपत्वेमत्यत्वंस्यात् एवं च मायेंद्रजालोपमत्वं जगतः पार
मेश्वरैश्वर्यावयं द्वाणायेनेतद्धिरुद्धं स्यात् अत्राह इत्यादि परस्वरणार्थमत्र प्रतिविधीयते इहशास्त्रद्वृतात्मदृ
देपात्स्वदर्शनस्य रक्षणार्थमस्य वादेपरस्य रक्षणार्थं निवारणार्थमत्राहे पसमतिम्सदर्शनेनवासमर्थं न क्रियते॥
तदात्मनो हि स्थूलस्य स्वस्य स्वाथाविकारिता बीजमाया प्रकृतिवद्यावत्तच्छैवयावतो शिवस्य तद्दृगात्मत्व
मत्ययेत त्रयोगिवत् ॥ चिदात्मनः स्थूलत्वे तोरस्य वदधिनिष्यतो जगन्निर्माणो विकारितास्यात् सूक्ष्मत्वे पिवाभा
याप्रकृतितत्त्वयोरिवयावततानस्थूलो नापि सूक्ष्मः परमेश्वरश्चिदात्मापि न ततः सर्वेतोपि परं रूपं स्यवद्धिस्थो
त्यादिपरिणामयोगेनाचिन्त्यस्य तस्य तद्रूपस्य स्वाद्दृगात्मत्वमभीष्टं तथावस्थानमेवोत्पत्तिः योगिनामिवेतद्भवा
द॥ इच्छायाः सर्वभावत्वमनेकात्मत्वमेव च नात्वस्य मविकारेणाननयद्भावमण्डलम् तदिच्छासामनंतर्येन तया
भूतात्मतायतः॥ उभयोरप्यनिर्देशः यथा योगिनः सर्वभावत्वमनेकात्मत्वं वा भवतीतीष्टम् तथा परमेश्वरस्या
गी॰५ पिमंतव्यम् नह्यसौ योगात्मनो स्य विङ्स्य वशिविकस्य रूपकास्ति रूपाविकारपरिणामक्रमेण उभकारह्व बहुटमि
वभावमंडलेन्ननयिष्यापितु यस्य याद्दृशीच्छा तत्समं तरमेवैककार्यां भिल्लायात्मतया स्थितिः तथा चिदात्मनोपि द्रष्ट
शाद॥ यथा न योगिनो ऽत्तीदृ नानामैन्यशरीरैः विभागमात्राहितेषाम्य मध्योल्लछनिरूपैः भावेनाभिविभेदत्व १८
मयथावांबुधिवीचिवत् तत्र वीचित्वमापन्नं न जलं न जलमुच्यते न च तत्राम्बुरूपस्य वीचिकाले विनाशिता निश्च
लत्वेपि हि जलत्वे वीचित्वे जलमेव तत् वीचिभित्सक्ष्विशिष्टे चेत्तन्नेश्चलत्यविशेषकम्॥ यथा न योगिनो नानासैन्यस

रीरैर्गजरथतुरगपदातिरूपै रवस्थितस्यात्मविभागः तथा परमेश्वरस्य मध्याल्ल निरुद्धैरदैवमनुष्यतिर्य
गादिरूपैरविभेदः सर्वशक्तिबोधमात्ररूपस्यैकत्वनियमात् अथवा यतप्रसिद्धोयं दृष्टः यथाम्बुधेस्तरंगाणां चैको
पिव्यवहारभेदः तथा शिवस्य विश्वस्य च तत्र हि व्यवहारे वीचितापापन्नं जलेन जलमित्युच्यते न च तत्र वीचिरूपं जल
ताविनष्टा तथा हि निश्चलत्वे चलवीचित्वे जलमेव जलविशेषत्वाद्वीचेः अथ जलं तद्वीचित्वविशिष्टं न जलमात्रेण
देतदस्तु वीचिताविशिष्टत्वेपि न तावतिः जलस्यतादवस्थ्यात् वीचिविशिष्टत्वे जलताभावो निश्चलत्वविशिष्टत्वेपि
जलतानस्यात् एवं भावरूपत्वेपि शिवतास्थितैव॥ अत एव परमेच्छातो न तद्रूपत्वमवस्थितम् पृथिव्यादितत्त्वग
णोजडत्वे चेष्यते न तथा जडताकापि तथा ध्येयविचारिते नाविद्यामयत्वात्रनचसावयवत्क्वचित् क्वचिद्
नीदृगवस्थामेतद्व्यग्रतस्फुटम्॥ अत एव योगिनइव परमेश्वरस्येच्छावशादेव तथावस्थाने पृथिव्यादितत्त्वग
णो जडतानास्ति इच्छाविशेषरूपत्वान्न तु प्रधानादि जडोपादानतास्य अथ यत्नेनैतन्नातिदिर्यतारूपाज्जडतापतीय
तेतत्रयथानकाचिद्दिदंतानिर्देशत्वेपितत्त्वतो जडतातथोत्तरत्रस्फुटविचारणामिवेक्ष्यामः सर्वात्मत्वेपि च तत्त्वस्य
सावयवत्वप्रसंगदूषणामप्यग्रेनिराकरिष्यामः यथा नकाश्चित्स्यामवस्थायोसावयवस्यात् स्वयंशिवात्मना
वस्थाने चाविमपेक्षयाभोगपतायथासावयवत्वं स्यात्॥ स्वेच्छातो भावरूपत्वेपराधीना जडतः स्थितिः तो चेद्यदि
नो चेत पराधीनेजडंभवेत् एतयैव दिशा शोध्यं शुद्धरूपतादिह्रषाणाम् अथ भिन्नेस्वस्यरूपत्वे अशुद्धरूपतादिकोऽतः
पतद्रूपतादिको हेम्नि हेमत्वं मृत्तादिको स्थितमेवन दृष्टोप्स्यकाचिदस्तिविभेदता चंडालसद्भावेद्विरेवन्विरिविक
ष्यते तदेवस्यादयोच्यतेवद्रूपसंस्कारचोदना शास्त्रेषु वाणितास्मात्कार्यार्थवायमेवतत् नतद्रूपविभागो
त तथा तस्य च व्यवस्थितेः संज्ञा कर्णामात्रेनाप्यवहारायकल्पितम्॥ स्वेच्छावशाद्भिन्नभावरूपस्य पराधीनतास्थि
तिरपि स्वेच्छाय त्रैवविश्वरूपतास्तीयत्राद्धिरूपतेव कारणापरिणामसापेक्षायादिकाष्यते पराधीनो विश्वात्मा

12

ॐ शि॰ ११ तदानद्रूपत्वात् चिद्रूपत्वापेक्षानुपपत्तेः यावतापि चिद्रूपत्वे चिद्रूपत्वैवश्यनयैव चिद्रूपताहानिर्दिशाकृताशुद्र
त्वोपचयापचयवत्त्वादिदोषः परिहार्यः स्वरूपेयस्य सस्वरूपः तस्य भावे चिद्रूपत्वे तदवस्थैशुद्धत्वनादिदोषाभा
वात् शुद्धरूपतद्रूहयोः स्वर्वतीसाम्येन सत्त्वं तीत्वम् तथाहि चंडालगृहस्थाग्निर्येदिनाग्निः स्यात्रैदेतदपिस्यात्
स्वयवत्त्वयेषुशुद्धतानस्यात्स्यत्कृतोमंत्रैः संस्कारयोगः कार्यसंपादनार्थं शास्त्रे चोद्येत तस्मात्तस्याशुद्धता संभवे
त् नैवंकार्यमेवानुष्ठेयमेव तद्व्यवहारायतन स्वरूपेव वह्नेर्विभागः स्वरूपेनिररूपास्थितेत्व वह्नावुपगम्यमाने
तत्स्वरूपतावह्निरूपत्वेनैवमस्वंत तद्धि ह्रिवरूपताज्ञगतः तस्यतथाईश्वत्वन्मात्रदृष्टियादिरूपतयाव्यवस्थाना
त्परस्थलसूक्ष्मतयादिभेदः तथा च सर्वे वेदे समेसाम्यव्यवहारायसंज्ञामात्रेनल्कल्पितं भवति ॥ व्यवहारोपक्रियानो
तथात्वेनव्यवस्थितिः तेनैव वातथात्वेप्रत्यातदनुवर्तनम् ततस्वरूपभेदायशास्त्रे यद्यव्यवहारगमम् संसारव्य
वहारोप्यविर्द्धनामन पदार्थात्रसंभवति इंद्रस्यैव तथात्वेन लोकयात्रात्मतयातथावस्थानात् शास्त्रमपिव्य
वहारगामिसंस्कारोपदेशार्कंनाशिव तत्त्वभेदायतेनैवशुद्धिरेतत्थाग्निसंस्कारादिः कल्पितः तथा च तस्यानुवर्तनम
नुष्ठानंकल्पितं ततत्स्वादित्त्वात्मकमेतत्तद्रूपमेवनाशुद्धिभेदं वाशिवतत्त्वस्यापस्थापयति ॥ हेमपिंडे हेमतैवस्या
चैतन्नकटादिवो युक्तत्वेनकमेतत्तदानित्यत्वं चयास्थितम् सत्कृतोना हि निर्णोयेयाचोल्लंघनचोदना नियमा
नुप्रवेशायशिवे चोल्लंघनेनाकिम् ॥ भेदस्तु जगद्रूपत्वेयुक्त्येनवक्तं यदिहेमपिंडएव हेमतास्यात्तत्कटादो ए
वकारोहेमपिंडस्यानेतरेइष्यः यत्त्वभावानोनाशित्वात्मदात्मनः शिवतत्त्वस्यनाशित्वे चोद्यत्वेनस्वतेनतस्त
त्कार्यवादसमर्थनात्रिर्णीयते यत्त्वपादलंघनष्टिवनादिसर्वत्रात्मनि शिवपरिहार्यत्वेनचोदितम् तत्रदात्म राम
कनियति शास्त्रितृतानियमस्वरूपधर्माधर्मानुप्रवेशफलसंसारव्यवहारसंपादनायवक्तृतत्त्वाशितत्वेनोल्लंघ ११
नेनकिंदुष्यतिनकिंचिदित्यर्थः ॥ एवंप्रवर्तनेनतस्यनानिमित्तसमुद्भूमः यदिस्वरूपविभ्रंशात्स्वानुरूपादिकल्प
ना

तद्व्यतिरेकेणनिमित्तत्वेकिमर्थरूपमुक्तं नि यावतासर्वरूपाणांतत्स्वरूपस्वरूपिता ॥ नतुनपरिणामादिरूपतो किंवैवे
वमवस्थानमात्रलक्षणाज्जगत्स्थितिः प्रवर्तनेनतस्यनानिमित्तंचोयमस्वर्वकार्याभावात् यदिहिशांतरूपस्यशा
न्त्यादिरूपांतरग्रहणे शिवतत्त्वत्यागः स्यात्तत्कस्यचिदर्थस्यात्रनिमित्तंवक्तव्यंप्रष्टव्यम् किमर्थमस्यरूपमुक्तं तीति
यावताशांतरूपतायांशिवो जगद्रूपतयापि च शिवस्वरूपेणावस्वरूपवत्त्वम् ॥ शांतिरूपस्वरूपत्वे सर्वथशांतिमे
स्थितम् निमित्तेकल्प्यते तत्र निमित्ते तत्र कल्प्यताम् यतस्त्वेतथाभावोयस्मात्पादर्थचोद्यते अशांतरूपत्वं
पश्चात्ग्रहणावस्थितिः शांतेशिवत्वंस्यात्त्वेपिशिवत्वंयत्रवर्णितम् तत्काशांततातद्दिशांतोविंवस्तुतानते वस्त
ता चेत्तथाभूतशक्तित्रितयसंगमः ॥ इच्छादिशक्तित्रयमयचिदात्मकत्वेसर्वस्याम वास्थितोयस्यावास्थितमस्तिन
त्रनिमित्तं वाकल्प्यते वाकार्याद्यपेक्षंकल्प्यतेनैववाकल्पनीयमित्यर्थः तत्रहिकल्प्यतोनिमित्तं यत्रांतद्रूपत्वेतद्रूप
तोद्भवः यथैवंचोद्यते एवं शांतरूपत्वमज्ञगद्रूपत्वपश्चात्तद्गद्रूपतेतएवंतायानिमित्तंवाच्यमितितत्र यत्राभ्यु
पगमेशांतेपिशिवत्वं स्यात्तेपिजगद्रूपत्वे शिवत्वमेववर्णितं तत्रशांतताशिवरूपताकास्याद्द्युतेनत शांतमपिहि
तववस्तुवस्तुचसन्नामयंसन्नाभवतामवनकर्तृता स्वातंत्र्यात्मचकर्तृत्वं चिद्रूपस्येच्छादिशक्तिमत्तइतिसर्वत्र
शिवः ॥ स्वंगाररूपेविवह्नौवह्नितानतत्क्रियात्मके ज्वालादिके यथावस्थानक्रियाज्ञानरूपिणी निरिच्छाचनशांतो
तवह्निमेवकदाचन यस्मिन्स्थितोसावेतस्यामवस्थायांशिवोयदि नैषा क्रियाभवति किंनिरिच्छा किं क्रियाभवेत
निर्ज्ञानेवातनोत्नेयंनायाति कार्यचनस्थितिः ॥ स्वंगाररूपएवह्नौ किंवह्नितानतत्क्रूनस्तत्पनादिक्रियाविह्रे यथ
तत्र वह्निरेवशिवोपितत्स्वभावभेदाविष्टोपिशिवएव क्रियावस्थान्तरेवनेत्युच्चितम् यथासक्रियेशांतिसंभवाद्धि
वताः शांततानिष्क्रियाज्ञेयज्ञानरहिताकार्याकरणाच्छिक्रोपात्तलक्षणोच्छाभूत्वा चेतनेनशिवः नैवशक्येतवक्तुं
कदाचनसर्वदाभवक्रिया विरहान् स्थूलक्रियाविरहेशांतावस्थायामपियदिशिवः स्थितोभ्युपगम्यतेतदस्ति

श्री
शि॰दृ॰
१०

स्थित इत्येषु भावस्यानादिरूपा क्रियार्थं न भवति भवत्येव क्रिया च कालेश्वरप्रभृताकनोन तेनैव तनवल्लभ्यानः
प्रवृत्तिस्वात्मन्यतः यतोस्ति स्थित इत्यत्र भूपानि हासान्तराेच्छ्रास्येव यावच्चन्तयावत्तैभविनस्यात्तेवानन्ना
नातिनावालिक्रियाभवतिभवनोत्पादितिरुः तन्निर्देशः नस्माच्छ्रान्तव्यं यदुनतेनच्छादिशक्तिरहितावाचनस्थितिः
कस्यापि तत् इच्छादिशक्तिमत्त्वा च शिवता घटोस्ति हि मानयोनगटस्तोति च यथानाधिके शिवतायाः केवतित
येश्वरप्रत्यभिज्ञायां विचारितम्॥ अथ चित्त्वमत्वात्तिभावपुंजेन तच्छिवे शिवस्य तत्स्वरूपत्ववैचित्र्यपत
स्परम् अपेत्यभाववैचित्र्यं तस्य तेभ्योपि विचित्रता सर्वे शिवात्मके यद्वत्कथनीयमिहागतः॥ अथात्रभावा
नां परस्परतो वैचित्र्यं दृश्यते तच्छिवे चिदेकरूपेक्यं संभवेत् तत्रापि शिवस्य तच्चित्रस्वरूपत्वभावानां यद
न्योन्यवैचित्र्यम् तेषां च घटपटादीनां वैचित्र्यमप्यस्य तस्यैवमस्त्यत्वशाद्धि चित्रता भाति चिदेकरूपस्यापिस्ततः
सर्वे च चित्स्वरूपत्वेन शिवात्मकं यन्न्यायानुसारेण तथागतो वक्ष्यते॥ तत्राहरणं अत्र घटो यदि न भाव
ते घटः केवल एवात्र तद्वैविध्यमुच्यताम्॥ यदि चात्र जगति उदाहरणं शक्तो घटो नोच्यते पित्त्वके वलत्व
त्रियावेशशून्य एव घटस्तदेतन्सहशामेव केवल एव शिवो न तु गङ्गूपदृश्यत उच्यताम् यावता नैवतत्सर्वं
तापि शिव एव॥ नानावादैर्नाविरोधः कथनीयमिहागतः॥ अन्ये वाकालपादादावागोपालो गनादिना तद्देव
टपालोपि ग्राह्यया काचनास्थिता शक्तिः पदार्थजातस्य देवदेवस्य साखिला शक्तिशक्तिमताभेदात्सर्वे
त्रैवमभेदिता एको रुद्र इतीत्यादिश्रुतावुक्ते तथापरः पुरुषः सर्वमेवेदमिति हासादिसूचितम् महेशस्या
ष्टमूर्तित्वेयावत्यार्थिवमूहता सोरोदीदितिवेदोस्तिनार्थवादो निरर्थकः विध्यत्वेन चेत्स्मृताना सत्यस्योग
तास्थिता अर्थवादादपि फलं त्वातिकत्तदर्शितम्॥ नानादर्शनेष्वासिमिश्चावादेन नो विरोधः इत्यग्रे कथ १०
नीयम् स्वसिद्धान्तएव वाथ्यी कालोत्तरादाउक्तं मतम् आगोपालांगनाबालानियमेवबुवतितमित्यादिना

मेत्रास्मशिवरूपत्वेन तत्नाम गुरवोपि शिवैक्यमपरिशोतिनथाच खेटपालगुरुः प्राह याकाचनेत्यादियत
च देवदेव शक्तिरेवपदार्थशक्तिरुक्ता शक्तिशक्तिमतोश्चनभेदस्ततो देवदेव एव घटादीत्युक्तम् भवति यदि
दमिदंसएकोरुद्र इति च रुद्रैकत्वं तथापरः पुरुष एवेदं सर्वमिति चोक्तं पुराणेतिहासादिषु चाष्टमूर्तित्वमुक्तम् वेद ३
हेश्वरस्य यत्रायं तत्तामसपार्थिवतत्स्वरूपेणमूर्तितापि स्वरूपमेव सोरोदीदिति च रुद्रशब्दनिर्वचने पि वेदेनो
क्तं तदेकाम अर्थवादो यमसत्यार्थो विध्यनुष्ठानतात्पर्यादित्येतदपि न युक्तम् अर्थवादस्याविध्यगतास
त्यात्कथमसत्यार्थस्यस्यात् स्वार्थमभिदधानएवात्यर्थवादो भवति नसर्वदेशमिथ्यार्थता शास्त्रेज्ञलक्षणात्वा
दप्रमाणेनैवानुष्ठेयत्वात् त्वं प्रदर्शितं मे मिनेयैः॥ बंधमोक्षौ न भिद्येते सर्वे त्रैव शिवत्वतः विज्ञानमोहकत्वं
स्यक स्मान्नस्याद्धि मोहिता नैवेषामा च संसारे बंधमोक्षावतास्थितौ॥ सर्वस्य शिवतत्त्वेन बंधमोक्षाभावाच्छिवोह
मितिसर्वस्य च भाविमितिज्ञानेन भवतीत्यत्राप्युच्यते यथासैव पाविमोहिता एवमज्ञानं तत्ता मा च संसारो बंध
इच्यते इति स्थिता बद्धानरूपो बंधमोक्षो॥ विभिन्नशिवरूपत्वमयंदार्ढ्यं परं गतो प्रतीतिमात्रमेवात्र तावता बंध
मोक्षता॥ यदा तु सर्व एव भावाः कालत्वादिच्छादिशक्तियोगात्प्रत्येकं शिवरूपइति पक्षः तदा तत्र विभिन्नशिवप
त्वमत्वेय थास्थितस्या यं भेदस्य दार्ढ्यं यदा त्वेकशिवत्वमेव तत्त्वं तदास्मिन्पक्षेन दार्ढ्यं भेदस्यापि तु भेदाशिवाभेद
प्रतीतिमात्रेमोक्षः तदप्रतीतिस्तु बंध इति तावता प्रतीतिमात्रेण नत्वनन्यथात्वे बंधमोक्षयोर्बंधमोक्षता॥ ना
त्येमस्त्यपुत्रादित्वखंडनात्रास्तिवाचन कथनं सर्वसाम्यायविवादिहननाय च॥ न वाप्यत्र भेदेषु सत्येषु सत्तु
ज्ञा भेषा निरूपा खंडनास्ति वेदोक्तं यतो भावानां सर्वेषामेव शिवरूपत्वे स्थिते बहुत्वमेकत्वे वा यत्खंडनात्शिवत्वेनैक
स्यकथनं तत्सर्वेषां शिवतत्त्वेन साम्यायोत्पादक पक्षनिवारणाय यदि वाय शिवत्वे भावानां प्रतिज्ञानं तेनेतद्दिवा
दिपराजयाय॥ तथा तथा शिवावस्थासिद्धान्तस्तत्तदात्मकः तदा तत्त्वाज्ञातिबंधस्तद्भावानमोक्षताम्॥ भेदे

श्री
शिव
१२

पित्वाभेदरूपेणाशिवस्यावस्थानं स्वेच्छावशात् स च भेदश्शिवात्मकः एवं च भेदस्यापि शिवात्मकत्वेनास्ति बंधमो
क्षभावात्तद्रूपे लोन मोक्षोपि ॥ किमर्थं गुरुशास्त्रादिचेत्तथा तत्त्वस्थितिः देवस्य शास्त्राद्बोधनं किं प्रयोजनमेव
वा किमर्थं भवतां ग्रंथारंभो बोधाय कस्य वा ॥ तथाभेदरूपतया शिवस्यैवावस्थितेर्हेतोर्मोक्षाभावात् किमर्थं गुरुशा
स्त्रानुष्ठानादिकम् नहि देवस्य नित्यप्रबुद्धरूपस्य शास्त्रोद्बोधनं सप्रयोजनम् शास्त्राणामन्यानि शास्त्राणि त्वमेव
शिवैकवादी वा किमर्थं शास्त्रमारब्धवान् कस्य बोधाय ॥ स एवेत्थं स्वेच्छया स्ते तत्कर्तृत्वे बोध्यतः स एव गुरुरूप
त्वेन तथा भवति महात्माम् स एव संप्रज्ञायते तदनुष्ठानतत्परः फलं वा तदनुष्ठानेन स एव हितदा भवेत् ॥ देव एवा
नेनेन प्रकारेण स्वेच्छया निष्प्रयोजनमपि तदेव दर्शयति तदस्मदादिशास्त्रकर्तृत्वेन तथारोप्यते बोध्यशिष्यरूप
माप्याधास्ते तथा तमेव काले प्रबुद्धरूपत्वेनावस्थितो भवति तथा शास्त्रानुष्ठानपरस्संपद्यते तथार्थकामादिफल
रूपत्वेनापि स एव स्वकान्तो भवति ॥ वादित्वप्रतिवादित्वे कस्माच्छिवस्य न स्थितिः व्यवहाराश्च सर्वे व्यवहारेण वस्तु
गः स्वरूपं वस्तुतो विशिष्टव्यवहारो न ज्ञातुं चित तदेष व्यवस्थानादवस्थाभासरूपतः ॥ तदेकाद्वैतेन भेदाभावाच्छि
वित्वप्रतिवादित्वे चक्रतः यदुक्तं विवादे हननायेति तदेतत्पितस्यैव स्थितेः लोकव्यवहाराय वा सर्वशास्त्रवादि
प्रतिवाद्यादिलोकव्यवहारश्च तद्भेदाख्यातिमयो न वस्तुगतः यत्पुनः स्वरूपेण प्रकाशितं तच्छिवरूपवस्त्वात्मक
मेव व्यवहारस्तु न कदाचिद्विभ्रमं वापि तद्भ्रम एवास्त्वपीश्वरात्मैवावस्त्वाभासरूपेण तस्यावस्थानात् अत एवेश्वरप्र
त्यभिज्ञोक्तनीत्या तदवस्त्वपि प्रकाशमाने चिद्रूपमेव केवलं बाह्यप्रकाशताभावादवस्तु उच्यते तदाह ॥ सर्वमेवानु
पेणायहि चार्यतथागत ::॥ सर्वं च वस्त्ववस्तु च शिवरूपं यतस्ततः याग्र विचारणीयमेव ॥ धर्माधर्मैश्च संबंधस्तथा तच्छि
वसंस्थितेः तत्फलाफलयोगेन युक्तानामस्त्यतः स्थितेः ॥ तयोः फलेनकृतत्वया वा विपरीतेन फलेनाफलेन योगो घवाफलेना राम १२
योगो अथवा पापधर्मस्यापफलेनानिष्टेन फलेन योगात्तेन हेतुना युक्तता युक्तानान्या ह्यशिवस्य तथास्थितेर्हेतोः सर्वथाय

घटप्रतिभासते तच्चिद्रूपशिवात्मकमेव ॥ निमित्तसमवाय्यादिवैचित्र्यं तच्छिचित्रता कारणस्यैव रूपत्वेन दोषाचित्र
यात्मता नराज्ञाज्ञासमाहिष्टाभ्यं वा मानिनिमित्तकम् समवायतदिच्छैव तद्योगास्सहकारणाम् तस्यैव वा त्रिरूप
त्वंव्यपदेशात्तथाविधस्य ॥ शिवस्यैवैकस्य कारणत्वे निमित्तसमवाय्यसमवायित्ववैचित्र्याणां तस्य विचित्रतात्रितया
त्मता ख्यानदोषकृतन्यायेन यतो नराज्ञाज्ञासमानत्व्यापादिष्टापितृराज्ञाज्ञारूपसाम्यप्यन्यथाभेदः तद्वत्तत्रूपेण
संयोगरूपेण च स निमित्तसमप्याकृत्यथवा स्वयं सत्तावत्रिमित्तकारणाम् तदिच्छा समवायिकारणाम् घटादिवस्तुनस्स
तेच्छान्वयात् स एव चावयवसंयोगस्सहकार्यसमवायिकारणमित्यर्थः अथवा तस्यैकत्वेपि त्रित्वययोक्तप्रका
रव्यपदेशात् व्यवहारात् सर्वभेदव्यवहारस्याभेदाख्यातिरूपत्वम् ॥ न पृथिव्यादिके तस्मिन्कल्पना संप्रवर्तते तथा
त्वेनैव स्त्रुत्वात्तदतत्कल्पना भवेत् तद्वत् कल्पिते विसत्यनामात्रकल्पना नच पृथिव्यादिरूपतया प्रतीयमा
ने भावजाते शिवरूपता कल्पिता भवति वस्तुस्थित्यैव पृथिव्यादिरूपेणाशिवतत्त्वस्यैव स्त्रुत्वात् अतद्रूपे तद्रूपध्य
दावसीयते यथा मनोराज्यादिनदा तत्कल्पनाकल्प्यमाने भुवेत् यावता मानाच्छिव एव सर्वमिति वस्तुस्थित्या पृ
थिव्यादिशिव एव शिवत्वेन किं कल्पितं भवति न भवत्येवेत्यर्थः अथ सत्यतस्तास्मिन्नेव कल्पनेति कथ्यते तदवस्तुनस्त
त्त्वकल्पनेति नामहतिः तदेवोदाहरति ॥ कटके खिलस्वर्णत्वं इत्येवकल्पनास्ति विभ्रम चित्रवस्त्वावशोकादौ वा कल्पना
राजतेकचित्त लौ विकल्पनयोर्भेदयेन ज्ञानेति नैमितान्म ॥ कटके किं स्वर्णत्वं सत्यं इत्येव कल्पितेनेवेत्यर्थः वि
ज्ञगते वस्त्वावशोकपुष्पादौ स्तरेवस्त्विकल्पनाशोभते किं चित्रवसरे पृथिव्यादिरूपेणाशिवः सः संपन्नः स्वयं स्थितः
तत्र्यर्थः कल्पितं पुनः स्वयं सत्तथा केवलमिष्यते तेन रूपेणेति तथा संभावनामात्ररूपायाय राहार्थ्वे
न भेदरूढास्तेवंध्याइत्युपहासः ॥ शिवतत्त्वे समानुभवेन पश्यं तासमानता यतो गोधिक सौगंध्यवत्प्रपन्न विकल्पकः ॥
शिवतत्त्वे चिदात्मनि विश्वनिर्भरविज्ञानभवरूपे पश्यतामस्तीति हर्षणाया नसमानता यतो यथा गोधिकोनं गंध

श्री
शिदृ
२२

दृश्यसौगंध्यमियत्तयानवधारयन्नंशेन सर्वमवधारयन्नात्मेन चाविश्यानुभवान् देशकालाकृत्यात्वा चयवा चकाल
नः पृथङ्नविकल्पः शिवो भवति स्वहमित्येवप्रणोहृभावेनैव प्रकाशनात् स्वहे परामर्शेवान्त्याविकल्पको यथा
तथेश्वरप्रत्यभिज्ञातो व्धायम् गांधिकस्यान्यस्य चतुल्ये गंधनामियत्तयाननुभवे गांधिकस्य गंधामोदवत्तयान्यस्ये
वतत्त्वरूपस्येवानेन विश्वनिर्भरतासमर्थितातावन्मात्रेयं दृष्टान्तः॥ सत्यानिस्वात्मरूपाणि पश्यतोन समानता प
श्यत्याशो शिवावस्थाक्रियाफलसमाश्रितः क्रियावावाथप्रारंभे कल्पनीयाप्रशांतता अस्तुसापिनभेदाय यथात
न्नविनिश्चितम्॥ साराखेश्वरदृष्टायोऽपिन पश्यत्या समानता सर्वमहमित्येवमात्माविभेदेनात्मविश्रांतानिस
त्यान्येववस्तूनि तथा पश्यति प्रमाता पश्यंत्याम् तस्य छन्नावस्थायामिवाभिन्नान्येवसंसारदशोचितानि बीजभावेना
सने तस्य पश्यंतीगतेऽपि पश्यंत्यास्वविश्रामयान्येव तद्दर्शने इति शेषः अथ ज्ञानक्रियाप्रारंभपर्यवसानयोः प्रशां
तता नाम शिवावस्था कल्पनीया सर्वेच्छादिशक्तिशून्यरूपानिरनुभवाज्जडदृष्टेरुच्यते तन्नयतोऽत्र साम्यदशा ननु त
दापि सर्वेशक्तिविरहो येन शिवतत्त्वाज्जडतायसाम्यात् किंतु सर्वावस्थासु तत्स्वत्वनयेच्छादिशक्तियोगः इति प्रथ
माह्निक एव निश्चितम्॥ नच वास्त्येतत्कालेऽत्र साम्यदशायाहि केवला प्राक्क्रियाफलनिष्पत्तेस्समनंतरमेवयत् प्र
सर्पेत्पर एवैकेच्छुनरन्यानथाविधा नकदाचननत्यास्तिकेवल्यं शक्तिशून्यकाम्॥ नात्स्यपिवोनकालेहितीयक्रिया
प्रारंभात्प्रागत्र साम्यदशायां शांतता शक्तिशून्यतात्त्वत्वात्स्यात् यद्यस्मात्क्रियाफलसंपत्तेस्समनंतरमेव प्रसरत्परे
च्छैवसमुत्पत्त्यपरसंवित्क्रियार्थोनतुतदाशून्यतापुनरपितात्क्रियाफलसमवाप्तेरनंतरमेवान्यातथाविधेच्छैव
प्रवर्तते अभयथानकदाचनचिद्रूपस्यांतरालत्वगतोकैवल्यं शक्तिशून्यकं नाम रूपमस्ति॥ यत्रात्मानुभवानि राम
शान्तेच्छाचनकिंभवेत् अथानुभवनेनास्तिजडसामान्यप्रयुज्यते॥ यत्रात्मानुभवस्यानिष्ठाविरतभावस्तत्रान २२
भवनक्रियायैक्किमिच्छाक्रियानास्तिनस्यात्तद्वदभावेनानुभवस्यात् अथात्मनोनुभवनेनास्तिनप्रकाशनेत्यर्थः

साम्यस्याज्जडानप्रसज्यते प्रसज्येतेवकाकायोजनीयम् आत्मनोदयहमितिपरामर्शोनुभवः सैवचाज्जडताज्ज
वेलक्षण्यप्रदायिनीश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तनीत्या॥ उत्पलादेर्जडत्वापिशिवत्वेनैवोपस्थितम् यथानन्तज्जडतथाग्निप ना॰
३॰ विचार्यते॥ अथजत्वेप्युत्पलादेः शिवत्वोपगमात्ज्जडतास्तेनेनेकोयंदोषः नत्वयंदोषएवयथानोत्पलादेर्जडता
तथाग्रेसमीपएवप्रकर्षेणाविचार्यते इत्ययमेकः प्रवोक्तप्रकाशोवितत्यकथितः॥ सकलायांसमाप्तायांक्रिया
यांसमनंतरम् क्रियान्तरेच्छासंभूतोतन्निमित्तमनंतता यतोस्तिशिवशक्तीनांनाशोनित्यमवस्थिताः सत्येव
स्वभावेनतत्स्वरूपनिशिवः॥ अथवास्यकलायांक्रियायांसमाप्तायांतदनंतरमेवसमफलेक्रियांतरे
इच्छासंभवोयावदपर्यवसानेतत्रनिमित्तभूतानंतायतोस्तिशिवशक्तीनाम् शिवशक्तयस्तुनित्यमवस्थितास्स
तत्येवस्वभावतः ताश्चशक्तयः प्रसर्पंत ···· प्रकृतिर्यस्यसततथाभूतः शिवः तथाभूतलक्षणाबलात्मस्ययथोक्तम
न्यथात्वमतंत्रास्यात्स्पदितुमेकत्वतइतिद्वितीयः प्रकारोवितत्योक्तः॥ इच्छास्यसततेस्यकेनेच्छावाविकल्प्य
ते विभवामोदवाद्वल्पसमर्थकानिमित्तता॥ केनवास्येच्छाविकल्प्यतेस्याज्जस्यादितिस्यांतेयंतावदस्वरूपभा
वीश्वरत्वादेवतन्मयाविश्वेषतथाविधमेवेत्येतावत्ताविस्थितम् अथवास्यांतेयोपिविश्वात्मताप्रसरणारूपस्व
विभवाद्याद्युपरिसमाप्त्यायस्यास्तिस्वभावविशेषस्तस्यप्रागुक्तेवसवेदाविश्वरूपताप्रसरणानिमित्तेनेत्येवमभिन
वेच्छोदयेनिमित्तेनास्तीतिहृदयाणाम्॥ विश्वतत्त्वनवाकानांविभागपास्यवादिनाम् नायंयेनदोषोस्तिनाना
चित्त्वेनकल्प्यते॥ विश्वमसत्येवुद्धदोपमितिशिवात्मेवपिवाकैनेनविरोधः यतएवावैरागपनिरात्मतादिप्रयोजना
भिधानवतामेकशिवात्मतासमर्थनपरत्वेननदोषोस्तिनचसर्वेशिवत्वेनानाचित्त्वप्रसंगः तथाहि॥ एकस्मिन्ने
वदेहेलविभेरास्यमाणगात् एकत्वात्क्रियरूपस्तदोषोयंभेदवादिनाम्॥ एकस्मिन्नेवदेहेयावंतःपरमाण
वस्तावंतःशिवाइत्येवेपरमाणुगतादपिविभिदाद्विभेदः स्यादित्यानंत्यप्रतिपादनमित्येषापिनदोषः यतोवहवः प

शि दृ २३

स्मादेवादिपदार्थास्त एकशिवरूपादितिकथं बहुत्वम् नहि शिवो घटादिरूपोपि न घटादिः शिवरूपस्तनाच्छिद्रूपस्यदेशा
कालस्वभावभेदाभावान्न भेदः एतदीश्वरप्रत्यभिज्ञायां प्रदर्शितम् यैः पुनरणुभेदवादो गृहीतः तेषां चाणूनां स्व
भावाच्छिवतासाचमत्कारेतानन्तेषामत्रोत्मज्ञानवशाद्यादिशिवत्वव्याप्तिः स्त्वतो भिन्नाः शिवास्तेच देहस्थास्तन्म
यत्वेचाणूनां देहपरमाणव एवकिमितिशिवाणवो न भवंतीति भिन्नपरमाणवादो न चित्रत्वस्यतत तेषामेवायं दे
षः ॥ एकाधिष्ठानतो वापि तेषामपि नरूपणम् यांतेरेनुमिचैतन्ये चित्रतास्याभिभृत्यवत् तावदेकचित्स्वरूप
शिवप्रसरणेन वा पातंजलादीश्वरेणान्साम्यमविभेदतः इदनद्वत्तु विज्ञेयं तस्मात्सर्वं स्थितः शिवः ॥ अथवा
तेषामणुभेदवादिनां नानाचित्वेन रूपणाम् यत एकचिद्रूपशिवाधिष्ठिता नानात्मान एकस्यैव निजमायाप्रथ
नादिति यथा शिवाद्वयदर्शने स्माभिस्सविस्तरमिदमपीश्वरप्रत्यभिज्ञायामेव समर्थितम् अभेदाख्यातिश्च
तारतम्येन भिद्यते प्रत्येकभोगादिकाच्छिन्नता त्रिम्यादि चैतन्येस्याभिभूता तद्रूपपशुकोशान्त चैतन्यहृदयात्मत्वात् अ
थवा नानात्वपरिमाणामनेकत्रिम्यादिपर्यंतमेक चित्स्वरूपस्य शिवस्य यत्प्रसरणं तेन अत्र पक्षे पुर्यष्टकाधीकारे
णाचितेनेडेकाच्छिवाद्विभेदः तस्यैव तथारूपत्वात् अतएव मायाशक्तिवशात्थैकत्वाप्रथनादनेकत्वम् वे
स्ततत्त्वभेद इति पातंजलेन पुरुषविशेषेणाश्वरेण तथा वैशेषिकादिस्थितेनेन न साम्यं तत्र भेदाभ्युपगमादिह त्व
भेदः तदुदीश्वरस्पर्शनेन ज्ञेयमतस्सर्वमेव भावावस्थानं शिवात्मकं स्थितम् तथाभावे सर्वं दूषणपरिहारादिति ॥
शिवदृष्टिवृत्तौ श्रीमदुत्पलदेवविरचितायां तृतीयमाह्निकम् ॐ नमः शिवाय ॥ ३ ॐ परोद्भावनीयदूषणाशङ्का
निराकरणात्तेन सर्वशिवत्वमिदानीं स्वरूपरोणोपपादयितुमाह ॥ अथेदानीं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वं शिवात्मकम् रा म
नाशक्तो विद्यते वाच्छिद्धत्वं वस्त्वेव तेपि नो ॥ इयन्तेव हवः शक्ताः सर्वं स्थानेष्वमापतेत् ॥ इयणानिराकरणादनं २३
तरं विधिमुखेनैव संप्रतिनद्[illegible] यमस्माभिर्यथा सर्वं शिवात्मकं सिद्ध्यति तदुच्यते अशक्तस्य अर्थक्रियाया विय

तेचेत्येतन्नावस्थाप्तिप्रत्याख्यानेन नावद्ध्यभिचारात् शक्तेश्चेतनत्वत्वेव परमार्थसद्वस्तु शिवरूपमिति तथाहि कि
यावक्रियाशक्तिकर्तृता चिद्रूपता शिवरूपत्वमपि चिद्रूपस्पंदसारहितस्य कर्तृत्वायोगात् घटपटादिकं वस्त्वशक्तं चेतन
तेत्रं चिद्रूपं शिवरूपमेवेति बहवश्चघटादयः प्रत्येकं शक्तानेष्यन्ते सर्वेषां तथाभावे तेषां प्रसङ्गस्तेनतन्न भिन्नाभिसंधितया
नवमिदमस्य पुराणमथाल्पियेकस्य नवपुराणभावप्रसङ्गेन चैवं दूषयति ॥ अथैकस्याधिका शक्तिस्त्वन्यशक्तिर्निबंधि
नी स्वकार्यविषये सर्वमस्य एवानिबंधनम् शक्तस्य अशक्तिके तेमेव चेत्त्वान्यशक्तता ॥ अथैकस्याधिका शक्तिर्येस्माद
न्यशक्तिमसौ निबध्नाति नियमयति तन्नाशक्तस्य तत्र स्वकार्यविषयभूतेन सर्वे शक्ता एवानिबंधनं नियमने हि शक्तस्य
वनत्वेनेदान शक्तिः स्थितानाम् शक्तिः यातदेवेदं सर्वं शक्तत्वमिष्यते ततोन्नान्येषां घटादीनां प्रत्येकं शक्तताम्स्वत
ता तथाहि ॥ [illegible] सर्वः शक्तोपि सापेक्ष इत्यत्र आह साम्ययोः तस्मादनेकभा
वाभिः शक्तिभिस्तद्भेदतः एक एव स्थितः शक्तः शिव एवं तथा तथा ॥ सेवितं रूपादिसाधनकार्यापेक्षेव [illegible] मेफल
तास्यात् स्वानिभोगपानिकर्मफलानियमस्यतस्यभावः यतस्सर्वं स्वयं शक्तोपिसापेक्ष एव व्याप्रियते यथा हि तदर्शने
पीश्वरोमहमायातत्त्वमपेक्ष्य सर्गे प्रवर्तते कर्मसाम्यं चापेक्ष्यानुग्रहेन चाशक्तो नीश्वनः तस्मादनेक घटपटस्वभावा
भिः शक्तिभिस्तत्तद्रूपभेदतः शक्तिमतात्मत्वात्वाच्छिवत्वस्यैव एवशिवः स्थितः तेन तेन प्रकारेणानेक शक्त घटपटा
दिपदार्थात्मकत्वात् तस्य घटचितक्षावन्मात्ररूपायाः स्वातंत्र्यं घटचितासदनुसंधानेन स्यात् तस्मादेकमेव चित्तत्व
मनंतविश्वरूपमिति ॥ तथायत्र सदित्येवं प्रतीतिस्तदसत्कथम् यत्सत्त्वं परमार्थो हि परमार्थस्ततः शिवः सर्वभावेषु
चिद्रूपत्वात् स्थितेव परमार्थता ॥ शक्त वस्त्वेवेतूरत्नेवस्तुचमदुच्यते यत्तु सन्नत्रासदिति स एव परमार्थो यस्मात्परमार्थस्तत
स्सत्वात्परमार्थत्वाच्छिवः ननु कथं परमार्थमात्रत्वेन शिवो जडोपि कथं न परमार्थस्तत्र जडस्य सत्त्वमेव कथं चिद्घाक्तिं वि
नासिद्धास्य रूपतादिसत्तास्य रूपताच प्रकाशमानतात ज्ञातडताना वस्त्राप्ति प्रकाशमानता हि प्रकाशाभेदः प्रकाशश्चा

गं नपद्भनीयः सर्वप्रतिष्ठारूपः परमार्थः सर्वेषां च घटादीनां प्रकाशरूपतया विशेषाभावादेकप्रकाशात्मतात तएवै
कशिवत्वमेतदीश्वरप्रत्यभिज्ञायां विस्तारितम्॥ मिथ्याज्ञानविकल्पानां सत्येचिद्व्याप्तिरानता विद्यते तत्रापि
शिट शिवत्वं केनवार्यते॥ इतिचेद्वस्तुसत्यत्वं स्थितमेव चिद्रूपत्वात्॥ तथाशिवाद्वयोहेतुभेदोमिथ्यादिवत्कथम् व्यव
२४ हारायसत्यत्वं न च वाच्यव्यवहारगम्॥ मिथ्याज्ञानविकल्पनीयानां रजतसर्पादीनां घटादीनामिव चिद्व्याप्तिः शक्ता
प्रकाशमानता विद्यते तदेवसत्त्वं परमार्थत्वमतोपि तत्र शिवत्वमनिवार्यं चेत्तदित्युच्यते एवं वस्तुसत्यत्वं चिदभिन्नत्वेन
तेनरूपेण शिवस्य प्रसरोयतः घटज्ञानरजतज्ञानयोः द्वयोरपि सत्यत्वे सम्यङ्मिथ्यात्वभेदस्तर्हि कथं व्यवहा
रस्य व्यवहारप्रयोजकत्वेनाभिनचाप्रवृत्तत्वाद्व्यवहारस्यसत्त्वं वासत्त्वं भवति॥ तथाचदेशकालचजनतानाज्ञानायतेयथा
व्यवहारस्तद्वीनारैतैर्व्यवहारोः प्रवर्तते तथाभूतेरन्यत्रापि तथान्यथा॥ रजताज्ञया हि टदीनारैरपिव्यवहारोस्येव
तुथान्यत्रापीच्छामात्राद्यथासंकेतं वस्तुनपरत्वेव्यवकालव्यवस्यारंभादिव्यवहारः व्यवहारस्यसत्यत्वं सर्वत्रास्यते
वते सत्यत्वेतस्य हानिः स्यात्यहेत्वभ्युपगतेविल्ल॥ यदि तु नरप्रदत्तस्यव्यवहारस्यासत्यस्यापि सत्यते ष्यते तदेवं ज्ञातो
यतयास्येवमिदंजगत्सत्यस्यादसत्यतापरमार्थव्यवहारवदित्यर्थः तस्यजगतः परमार्थतः सत्यत्वमसत्यत्वं दोषोव्य
वहारसहस्रासत्यतात्मकः स्यात्तवएवं च सर्वसत्यतावादपक्षेभ्युदितेशास्त्रादितेहानिस्स्यात्॥ तस्यापि [illegible] शिवावा
प्तिः कथमुक्तास्यसत्यता व्यवहारतयैवाप्तिसत्यत्वेन निबंधनात्॥ तस्यापि व्यवहारस्यापि चिद्रूपमात्रैवावाप्ति
शिवरूपतेष्यते नायामागतास्यापि शिवतेत्यर्थः एवं चेत्कथमस्य व्यवहारस्याप्यसत्यता [illegible] सत्यएवायमेवं सत्तिस्या
दित्यर्थः सत्यम् किं तु व्यवहारतयैवाप्यस्य व्यवहारस्यासत्यत्वं नतु निबंधनानिबंधनत्वात्स्वरूढत्वादित्यर्थः॥ राम
विकल्पादेस्सतत्यानि सत्यएव प्रज्ञायते नाभाष्यव्यवहारार्थमेवं वल्लिति निश्चितम्. तथैवास्तशिवावस्थावेनासो २४
विनिवारिता॥ विकल्पादेस्स्वतत्राद्रूपतादिज्ञानात्तनिवर्त्तनसतएवार्थस्यात्तानि संपद्यते किंतर्हि तथाभाष्य

संकेतस्यव्यवहारार्थमेवं हि टदीनारैः क्रियोक्त अर्घारम्भकालवत्कालनायामयंसंवत्सरारंभोवास्त्विति निश्चितंनि
श्चयः अथवैवं वस्त्वपि सत्यमपि कालादीति निश्चितव्यवहारार्थं तस्य च तथैवास्तु शिवतत्वेनावस्थितिः केन
विनिवारिता चिद्रूपमात्रशिवत्वलक्षणयोगात् विकल्पस्यव्यवहारस्य सत्यत्वासत्यत्वपक्षभेदे प्रादुर्भितम्
तम् यत्प्रकाशमानस्य सत्यत्वे सत्यत्वमेव चिद्भेदाख्यातिमयत्वात् सत्यत्वमित्येवं च सर्वत्रैव न विस्मरणी
यम्॥ मिथ्यात्वं क्रियते केन स्यात्किं कालियत्ततद्वेत् कालएवसन्नभवेदितिचेन्नैवं क्वचित् अकालेनननं
किंचिद्बाध्यते वा ज्ञानक्रिया स्वाकार्यक्रियायानागतायाः किं प्रबाध्यते॥ बाधकं च प्रमाणमतिनेदं रजतं
नेदं रजतं भ्रान्तिके तिनिषेधनिष्ठतया प्रतीतो मिथ्यात्वस्यात् तेन बाधकेन प्रमाणेन मिथ्यात्वकार्यं तत्रकस्यक्रि
यते तत्र किं यस्मिन्काले तद्रजतादि भवेत्तत्काल एव न भवतीति मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमः तत्र नैव तत्र काले
कालाभावेकस्य चिज्ज्ञानं नाम किंचित्कालरहितायाः क्रियायाश्रयोगादित्यर्थः ज्ञानक्रिया वा यदि बाध्यते त
द्रजतादिकार्यं ज्ञात्वा क्रियासमाप्तानस्याश्रसत्या को बाधार्थः स्वयमेव तस्याभावात् इदानीं च बाधविषय
स्याभावात्को बाधः॥ अथानुभवगाबाधानानुभूतोन्यथाभवेत् अथेंद्रियस्य बाध्यत्वं तत्कालेयाह्यगोंद्रियम्
तदाध्यज्ञत्वतेकेन तस्यकालातरस्थितिः सर्वसमत्वं बाधो वासंबंधं जननं कथम् अथयदि रजतानुभवग
ताबाध्यते तत्र न हि अनुभूतो विषयो न नु भूतो युक्तः अथ रजतचक्षुरादिज्ञानकारणमिंद्रियमानिंद्रियमिति बा
ध्यते तत्र नहि बाधकेनेंद्रियस्य ध्वंसभावः काले शक्यंतद्रजतादिज्ञानकालेयाहागोंद्रियंतस्यतदानीं घटादी
नामुपलब्धेः अथकालान्तरे यदा बाधकोत्पत्तिस्तदा तस्यामवस्थायां बाधः तत्कालोत्तरस्थितेबौधोपगमेतदानी
न्तनसम्यग्ज्ञानेरपि मिथ्याज्ञानानां सम्मत्वं नामबाधः प्राप्नोति नचैवंयुक्तम् वर्तमानकालभविनोघटादिज्ञा
नानीसम्यक्तेन संभवात् अथेंद्रियविषयादीनां संबंधेबाधः तत्रसंबंधाभावेहिकथं ज्ञानजननं तस्मात्यावत्स

शिह २५ भवंश्चिकाल्पनेसर्वथारजतादिप्रतीतौनकिंचित्रिषेद्धुंशक्यतेइतिनकिंचिद्बाधार्थः भ्रान्तिकारजतेनभवतीति च
नबाधोनहिरजतत्वेनभ्रान्तिकाप्रतिपन्नेवाप्रतीतेः भ्रान्तिदेशावष्टम्भेनेत्यपिनकिंचित् सर्वस्यैवप्रकाशमान
स्यस्वरूपदेशत्वात् सर्वथायथायत्प्रतिभातितत्तथैवतत्रान्यथात्वंशक्यतेइतिसत्यमेवेतिनकिंचिन्मिथ्यात्वम्
एतच्चेश्वरप्रत्यभिज्ञातोवसेयम्॥ व्यवहारस्याबाधाच्चेद्व्यवहारयथेष्टता कोचित्सत्यस्ततोभास्यार्थं प्रत्यतेव्यवहा
रिता ॥ शुक्तिकारूप्यपानादौव्यवहारोपिदृश्यते तावतावव्यवहारोवायदाह्लादमात्रकं न यद्यर्थक्रियामम
र्थत्वमेतद्द्वास्याप्यस्तुवम्॥ व्यवहारोपियदिबाध्यतेरजतव्यवहारोनकर्तव्यइतितदपिनव्यवहारस्येष्टस्यप्रव
त्तेः नतद्दर्शनसत्यासत्यविभागः तथाहिप्रत्यन्तदेशेष्वचित्सत्यसुवर्णस्यतथाव्यवहारोयाद्दृगयसःशुक्तिका
रूप्यपानादिनाचराह्लादरूपत्वाद्दृश्यतेव्यवहारः अथवायदाह्लादमात्रकं तावतेवव्यवहारः एतदेवचाह्लादकारि
त्वमर्थस्यार्थक्रियाकारित्वंस्वसंवेदनसिद्धत्वेनाभ्रान्तत्वाद्धाल्पवस्वप्नजलस्यपानाद्यर्थक्रियाभ्रान्तापिस्यात् न
ह्यस्याद्द्वात्त्वसिद्धस्वसंवेदनसिद्धानविसंवदतिसापिचाह्लादिकार्थक्रियाह्लादेस्वप्नजलादेर्वास्यात्तदपिसत्यव्य
वहार्यंचेतिव्यवहारेपिनबाधस्थितिः॥ अथचेद्देशबाधोवानहेशोरजतंनहि यत्रकालेमतंतद्देशोभूत्सगत १
५ सदा कालान्तरेणादेशोसौवाबाभिन्नकालयोः॥ अथान्यदेशेरजतमन्यदेशेषु पलमितियदिबाद्देशबाध
सत्रयस्मिन्कालेसरजतात्ययोदेशोभूत्सकालोबाध्यरजतज्ञानकालेनास्तीतिबाधकज्ञानेनबाधःक्रियते न
द्वियो ४ चैवम्रजतदेशयोर्भिन्नकालत्वात् तथाहिभ्रान्तिकारजतकालोगतस्ततश्चकालेभेदेनदेशभेदस्याविरोधा कालेन्यदेशरजन ४
त्कोबाधा॥ ज्ञानान्तरेणज्ञानंतद्विरोधादथबाध्यते नबाधोभिन्नकालत्वात्यात्तेनस्याप्यभावतः॥ अथतस्मिन्न
वस्तुनिरजतज्ञानेभ्रान्तिकाज्ञानेचेतिविरोधाद्भ्रान्तिकाज्ञानेनरजतज्ञानस्यबाधोनिवृत्तिःक्रियतेनत्र एकव राम
स्तुनिषुगपदन्यथात्वमयुक्तम् क्रमेणतुनोभट प्रतीतेविरोधःप्राक्तनस्यादृष्टस्यस्वरसतोदर्शननिवृत्यानिवृत्ते २५
ना

भावतः अत्रानव स्थितिर्नास्तिविरोधःप्राग्विनाशतः अन्योन्यपरिहारोवाज्ञानाज्ञानात्मकःस्थितः सहानव
स्थितिरपिविरोधोनास्तिनहिज्ञानेन्तराणिकत्वेनप्राग्विनष्टमन्यैननिवर्तनीयमस्तिनशीतमिवबहिरुद्भवति र
जतभ्रान्तिज्ञानयोर्नचान्योन्यपरिहारात्मकोविरोधोज्ञानाज्ञानात्मकोभावाभावयोः

द्विभिधर्मैर्योगोयस्यघटादेस्ततस्यविज्ञानस्यघटात्मनोव्यतिरिक्तस्यतद्योगश्चेद्दाभवितुमर्हतीति तदुक्तमीश्वरप्रत्य
भिज्ञायांप्रागिवार्थोप्रकाशंस्यादित्यादिना नचवाघटादयः परमाणुरूपत्वेमताःअसर्वगतद्रव्यपरिमाणादे
शयोस्यतावापिहिस्मृतिः ततस्तेषामएतोबोधमयस्याशिवरूपस्यप्रतिपन्नुरेतरेवप्रवेशित्वमभेदइत्यर्थः अ
न्यथासप्रतिपत्ताप्रविभेदात्कारणात्कथंपदेयमितिविज्ञानकथंचिज्ज्ञानोयादित्यर्थः॥ विनैकत्वेचननभवे
त्कोस्कलेकशब्दन शशशृङ्गादिकेनापिस्याद्भिन्नतासमन्वयः॥ सर्वथाभावशब्दस्यनास्त्यभावात्मकंत्ववि
त॥ घटादेश्चयदेतत्त्वकार्यकारणोभवद्भिरिष्यतेतच्चिदेकरूपत्वविनानस्यात् तदुक्तनिरभिसंधःकारणायो
गात् इत्येतदपीश्वरप्रत्यभिज्ञायामेवोक्तम् तस्माद्यदर्थक्रियाकारित्वात्सत्तत्सर्वंशिवरूपम् यदप्यत्यन्तासत्वे
नाभिमतंशशशृङ्गादितत्रार्थवर्तमानस्यसर्वथैवाभाववाचित्वेनसतस्यशब्दस्यविभक्तपायोमानस्यात् शशशृं

ॐ
श्रीः
२६ यमा

गंज्ञायतेऽभिधीयते चेति कारकाश्रितत्वाद्विभक्तीनामसतश्च कारकत्वायोगात् क्रियानिमित्तत्वात्कारकस्य तस्मा
त्तत्रापि विभक्तियोगेन कारकत्वे सति सत्त्वैव शिवता व्यावसत्तत्र घटो र्थं क्रियामृत्कादिकारणादिके करोतीति
योयमवबोधः स एव तथा स्वरूपेणनतत: पृथग्भूतो घटादिस्तथाकारी सिद्धयति इति प्रायभिन्नायामेव द्विमा
त्वयोनामास्तीति विचारे दर्शितम् अभावोपि ज्ञानेनाधोधात्मैव तदात्मकत्वात्तु विशुद्धरूप एव तस्मान्नास्यभा
वात्मकमशिवरूपं किंचिदपि विश्वमध्ये॥ इतोपि सर्वं शिवतासतस्तत्कृत्यत्वियोगात् स एवात्मेश्वरतात्तद्व्य
क्तिरूपस्वरूपकः स एव कार्यरूपेणाभवानवकल्पते॥ इतोपि द्वैतोस्य सर्वशिवता यस्मादुत्पत्तिमद्भावज्ञा
तेमदेवोत्पद्यते तत्स्वभावस्य कार्यात्मनः प्रागपि विकृताभासततात्संस्पर्शायोगात्तद्वे च प्रागपि सदंकुरूपस्या
घटदिस्तत्रासतत्त्वोङ्कुरः शास्त्रिरूपः पूर्वमास्ते पुनरङ्कुरात्मकत्वात्कार्यरूपेणाभवति॥ सत्कार्येणोपपन्नं चेत्सतः कि
कारणायत् अभिव्यक्तिरथास्यात्क्रियते सापि किं सती क्रियते ह्यसती वाथ सत्याः कि नोपलब्धता व्यक्तभा
वादथानित्यमसत्याहानिसंभवः स्वयमेवाश्रितेपक्षे तद्धावसत्त्वसङ्गवेत ॥ अथ यदि सद्रूपकार्येणोपप
न्नं सतः कारणाविफल्यं यस्मात् अथ सतः स्वरूपेणाक्रियतेपि तु तस्याभिव्यक्तिः तदपि न युक्तम् यतस्सा
पि किं सती क्रियते ताथासती तत्र सती चेदभिव्यक्तिः तत्किं क्रियते किंमितिकार्यस्य नोपलब्धता अथ सर्वेप्य
भिव्यक्ते रभिव्यक्त्यभावात्कार्येनोपलब्धम् तदभिव्यक्ते रप्यभिव्यक्तिः क्रियते इति तत्रापि पूर्वोक्तात्यात्तादा
नंत्यमनवस्थातत्तश्चप्रकृतकार्यदर्शनानिर्वृत्तिः अथासती क्रियते भिव्यक्तिः स्तदसत्याकारणेस्वयमाश्रि राम
तपक्षहानिप्रसंगः अनवस्थापरिहारार्थं वाभिव्यक्ताव सत्कारणाश्रियतेभिव्यक्ति वहूस्त्वप्यङ्कुरादिकमस २६
देव सत्कार्यमस्त्वितिमर्धजरतीयेन॥ नैवं यस्मान्नाविहाय सर्वत्रान्यत्र सत्क्रिया इत्यभ्युपगमोस्माभिर्नैवं

नान्यत्रतुल्यता कल्प्याविशेषिकानां हि कार्ये तेवेश्वरस्थिता तद्वन्नाविं पृथिव्यादेर्वीरे ज्ञानमवस्थितम् स्वा
त्मप्रकाशकेनान्यन्नद्वन्यत्वं किं भवेत् बाह्यरूपादिकल्पते प्रमाणाचोदनेवते नियमाऽऽमविषयेन तस्मा
न्नैकेनतुल्यता बहूनां कल्पनीयात्रन च वाव्यतिरेकतः व्यक्तिः स्थिता पदार्थानां घटो व्यक्तोभिधीयते तस्मा
त्स एव व्यक्तात्मानन्यव्यक्ते व्यतिरिक्तता॥ त्वद्युक्तमेवतद्युक्तम् यस्मान्नामभिव्यक्तिर्वर्णयितान्यत्सदेव कार्यमि
त्यस्माकं तावदभ्युपगमः नहि सर्वत्र दर्शने सर्वैरेवाभ्युपस्तुल्य भाव्यम् तथा हि वैशेषिके बीजमेव विज्ञ
तीनतु पृथिव्यादिद्रव्यं बोद्धृदर्शने ज्ञानमेव स्वपरप्रकाशकं न रूपादि तन्नैमिनेयाऽत्याहिचोदनैव निय
मेन धर्मविषये प्रमाणं चोदनालक्षणोर्थो धर्म इति न तु प्रत्यक्षादिकं तस्माद्धुतानामेव लक्षणानां प्रमाणा
नां प्रमेयाणां नैकेन भिन्नलक्षणाभिमतेनान्यस्यापितुल्यतापादनदोषउद्भावनीयः तेन न सर्वेषामर्थानां मता
मेव कार्यता तथाप्यभिव्यक्तिरस्त्येव कार्यं यथा धर्मणा चोदनावदन्यात्वपि प्रमाणानियमात्ते स्यादृव्य
वत्पृथिव्यादिद्रव्यमपि विश्वकारणं उपपत्तिरपि चाऽत्र स्तिनाभ्युपगममात्रम् तथा अभिव्यक्तिस्तावन्नार्थो
द्यतिरिक्ता स्थिता तथानुपलंभात् अभेदेनैव व्यवहारः तथा हि घटो व्यक्तोभिधीयते व्यक्त्यभेदेन तस्मात्
दार्थ एव व्यक्तात्मा सच सत्क्रियते न तु व्यक्तेर्व्यतिरिक्तायाश्च सत्याः कारणम्॥ दीपेन क्रियते व्यक्तिर्घटादेस्सत
एव वा यथा सतः क्रिया व्यक्तिर्व्यक्तेः सत्त्वेन तथा कृतिः एकेनापरतुल्यता न च वा सत उद्भवः किमाश्रित्यप्रव
र्ततेभेदभावस्वरूपतः नैवैतदप्रवेशम् प्रदीपेन हि घटादेस्सत एवाभिव्यक्तिः क्रियते इति पदार्थ एव क्रियते न
तच्चापयथायतोघटादेर्व्यक्तिसंज्ञाक्रियात्तथाव्यक्तेरपि पदार्थरूपायाः सत्या एव प्रदीपादिनाकृतिः बीजादिना
वांकुररूपाय इति सर्वत्र तुल्यसत्कार्यवादः यतः पदार्थेन सता कार्येणाव्यक्तिरपि तद्भिन्नायामस्तु त्यत्वम् व्य
क्तिश्च प्रकाशमानेन प्रकाशात्मना क्रुरादेरनादिनिधनस्य सत एवचित्यकाशस्य तेनेनतात्मनावस्थानमित्य

ॐ शिव २७

भिव्यक्तिवादिनां सत्कार्यवाद उक्तो भवति यदि चासतः कार्यस्योत्पत्तिस्तदा कारणकालिकीमाश्रित्याभिव्यक्ति
रूपप्रवर्तते व्याप्तिर्येन कार्यकारणभावस्य प्रतियाकारकसंबंधमानत्वेन स्वरूपप्रत्यभिज्ञायोपाकारयोर्भेदरूपमि
वचोदितम् अथवाभिव्यक्तिरूपप्रवर्तते कस्मिंश्चिद्विषये तेषां सामर्थ्यविषयाभावे सामर्थ्यस्यानुपपत्तेर्विषय
सापेक्षरूपत्वात्स्वविषयस्य च कार्यस्य तदानीमभावस्वरूपत्वात् ॥ घटोत्पत्तेः पूर्वं हि घटमात्रकालव्याप्त्यचेष्टनम्
अन्येनान्यस्य कलनासंभवादिति चिंत्यता ॥ अथ कारणकारणचेष्टनं व्यापारस्य सामर्थ्यं वा पूर्वं वा त्वन्नदृष्टे
उक्तं कलनेन तदयुक्तम् बीजादीनामचेतनत्वेन कलनाभावात् यत्रापि सचेतनत्वं कुंभकारादिकारणं
तत्रापि पूर्वं घटोत्पत्तेरयथाकालिनं स्यान्न तदा कर्तव्यस्य घटान्तरस्याभिमायातेयेन तादृक्ये तेन तदर्थस्याभिचिंत्यता
नुपपद्यमानस्यापि भावादित्युपहासः ॥ अंकुरो जातः इति न भवेत्कारकात्मता अस्तित्वे कारकाणां हि सम्
होनभवेन्नदा कर्माभावस्य त्वसमवेतत्वात्तत्संबंधो सत्ताकथम् तस्मात्स एव भगवानन्वयमेव प्रकल्पयते न
यातथाभावस्वरूपेऽस्मिन्नेव परमेश्वरः ॥ अंकुरो जायते बीजं भूमावित्यत्रा मनोऽङ्कुरस्य कारणता कर्तृता न स्या
त् घटं वा करोति कुंभकार इत्यसत्ताकर्मणा कारकोत्पत्तिः कर्तृ वा कस्संबंधसत्वमर्थं समन्वकारकाणां ततः कि
या नोत्पद्यते तस्मात् सिद्धरूपः परमेश्वरस्तथाभावस्वरूपेऽस्वयमेव प्रकल्पते भवति सच्चानित्यमेव सान्निध्यतिक
थासत्कार्यताशंका ॥ स्वयं चन प्रजायते कोनान्येन प्रजन्यते व्यतिरिक्तेन च कार्येणाद्दिष्टस्ते तदात्मकाः
तन्त्रस्य जन्मनिताथुक्ता व्यतिरिक्तेन वा कथं भवेत् ॥ स्वयं चासत्वादंकुरादिकं न जायते जननं कर्तीवाचस्य यदा तदा
वो न सामर्थ्येनान्येनापि कुंभकारादिनाकथमसतो जन्मयोग्यतात्वजनाभावभावरहितेशशशृंगादिविशि राम
ष्टजन्यते जनयितायच्चापि सत्ताथापितत्साजन्यस्य नकदाचिद्भवति व्यतिरिक्तत्वात् ततश्चाप्ययोग्य २
तापत्तिः एवं हि साजन्मयोग्यता योगव्याप्रिये न यदि तयातस्य जन्मनिमायुक्तेन यदि जनयिता कर्तासहकारिण

स्वकारणादिरूपा जन्यात्मकाः सु व्यतिरिक्ते तु सद्भिरप्यसतः कथं जन्मिता भवेत् ॥ जन्मकाले घटाभावात्संबं
धो नैव कारकैः न संबद्धस्य करणे सत्कार्यावत्त्वं विद्यते तत्र प्यसाव संबंधो व्यंजकस्याप्यभावतः तस्मात्स्व
यं स्वभावेन भावैर्भावो भवेद्ध्रुवः ॥ घटस्य जन्यस्य जन्मारंभकाले भावात् कुंभकारस्य पिंडादिभिर्न संबंधो न चा
विद्यमानसंबंधस्य करणं पूर्वं प्राप्यतो पि वा प्रसंगात् जन्यासंबंधेपि तद्रूपेत्यैव जनकानामेव सामा
र्थ्यस्य विशेषो येन ते घटं तस्याविशिष्टस्यैव समानतयस्य कस्यचिदित्येषां सत्कार्यवाद इत्यप्रत्यभिज्ञा दो
निराकृतः अथ समविद्यमानसंबंधस्य सतः कार्यात्मकत्वात्कार्यस्य तदपि न यतस्तत्राप्यभिजन्यो घटादिरर्थो
संवेद्यः संवेद्यत्वाच्च संबंधिनो प्रत्यक्षत्वेन संबंधागमने व्यंजकत्वं च कुंभकारादेर्घटं प्रतिनास्ति यतस्सर्वथा
प्रतीत्यगोचरे वस्तुनि व्यंजको न भवति सिद्ध एवार्थे व्यंजको मतो यथा घटादेर्दीपः ततो व्यंजकस्याप्यभाव
तः कथं संबंधः एवं हि कारणकार्यात्मनासत्त्वं भावे तद्व्यतिरेकस्तयोस्स्यात्स च प्रत्यक्षविरुद्धः तस्मादवि
रुद्धसर्वभावैकभावस्स्वयं भव एव परमेश्वरस्तथावस्यानस्वभावेन नानापरिणामहेतुनाकारणेन भावाभावैस्सं
सारवर्तिभिर्भावैर्भवत्यभेदेनात्तत्स्वभावत्वात् न त्वर्थवान् नित्यं भावसंबंधीति शिवकारणतया सत्कार्यवादः ॥
इतोपि विद्धि सत्कार्यं मृत्पिंडात्कि घटः पृथक् अपृथग्वा पृथक्त्वे तु पटादेरिव कारणात् किम् अनुपादानतैव
स्यात्पृथक्त्वे सपदसः ॥ इतोपि शिवात्मतया विश्वस्य सत्कार्यवादोपपत्तिर्ज्ञातव्या मृत्पिंडघटयोस्स
दासत्कार्यवादेपि कार्यकारणतोपपत्तिः मृत्पिंडाद्धि घटस्य पृथक्त्वे तथा चासन् पटः शशविषाणायोरप्यस
त्वाविशेषात्कारणस्यान्न चास्तित टस्स मर्थपटबंधस्यान्यापरिहारेण कार्यत्वेन स्वीकरणस्य कर्तृमशक्यत्वात्
तस्माद्व्यतिरिक्तादेरनुपादानतैव स्यात् प्रकृतिरूपता नैव स्यादित्यर्थः अपृथक्त्वे मृत्पिंड एव सद्घटो नत्व पूर्वं
ततः प्रागपि पिंडो घटः स्यात् ॥ नाममेयस्यानभेदश्रेरस्तेऽनुष्ठायाद्यभेदिता स्थितमेव हि सत्कार्यं ततएवं

ई
शिद्द
२८

विनाशिना शिवस्वभावनाशेपि मौलिनाशेपि हेमवत्॥ अथ मृत्पिंडघटयोर्नामसन्निवेशभेदाद्भेद एव तन्न
थेसत्कार्यमिति तन्न नामसंस्थानमात्र एवात्र भेदो न तु मृद्रूपतायां यथाहुर्मृत्पिण्डस्ततोदेः अत्राहितद्रूपता
तुल्याद्वयोरपि तथा सद्रूपतानयोः एतच्चात्यंतप्रसिद्धमेतद्युत्पादनार्थं प्रदर्शितम्। वस्तुतो मृदपि पर्यालोच्य
मानं शब्दस्पर्शादितन्मात्रमयी जलादिविलक्षणा यावत् त्रैगुण्यपर्यंतादवस्थम्। तन्मात्रादवस्थेपि यानि कार्याणि
महदादीनि पृथिव्यंतानि घटादीनि वा तानि त्रैगुण्यमात्ररूपाणि विश्रांतस्यैव व्यापत्तेः तदधिकत्वे विदेशाद्
तन्मात्रमयमाकाशइयं पृथिवी अयं घटोयं पटइति विभागः विभागोपि च तद्भेदाद्धास्त्वत एव न च प्रका
शमानस्य वस्तुतास्तु ज्यते त्रैगुण्यस्यापि तथाप्राप्तेः प्रकाशनेन च प्रतीयमानता प्रत्यक्षेणानुमानेन वा सर्व
था सद्रूपत्वं नास्यात् एवं च मृत्पिंडोन्य एव सतीयस्मिन् घटो भवति घटश्चाप्यन्यो मृद एव न्यायात्सर्वेष्वेवमयेष्व
नुगता घटच्चानन्वगतो न चान्वगतानन्वगतयोरैकात्म्यं नत्तत्तत्पटादेः कारणे न किमिति दोषः दर्पणादिवहि
श्च प्रतिबिंबयोरिति त्रैगुण्यमित्यभ्युपगमेपि यद्वर्णात्तथा प्रतिबिंबयोगात् तदेवकारणं तत्रापि भेदाभेदपर्यालो
चनाद् अनुपपत्तिरिति चिन्मयशिवरूपतैव सर्वकार्याणामीश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तन्यायेन स्यादस्थितमवहिरसत्का
र्यमिति अत एव शिवरूपतया सत्त्वादविनाशिता नहि शिवस्य स्वसंविद्रूपस्य सतो विनाशः इतीश्वरप्रत्य
भिज्ञायामेवं चोक्तम् मौलिनाशेपि हेमवदिति सर्वं लोकानुसारेण एवं वस्तुदर्शनम्॥ नाशः कटकरूप
णासद्भावः कुंडलादिना सुवर्णत्वेपि न भेदः संस्थानेपि विचार्यताम्॥ कटककुंडलादिलोकिनिदर्शने
न संस्थानमात्रभेदरूक्तः संस्थानेपि भेदो विचार्यताम् तद्विचारेण चाशिवकारणतामेव पर्यवमानयन् राम
न्नाह॥ किं शिवत्वेन तद्व्याप्तमव्याप्तेवाभिधीयताम् व्यापित्वे तद्विनाशित्वमव्याप्तौ स्यात्प्रदेशिता॥ मौलि २८
शिवत्वव्याप्तौ मौलिविनाशे शिवविनाशः शिवव्याप्तत्वे वा शिवस्य प्रदेशवत्तिता मौलिघटपटादिस्वरूपदेश

मुं

परिहारेणावस्थानेभिन्नस्वरूपदेशत्वे तत्तच्चाविद्वमितिसंस्थानेउभयथाभिधीयमानो दोषः॥ नैवं यतो हि भा
वानां विनाशे समस्तहननिष्ठता अंशाभिव्यक्तिनाशो विनाशस्सर्वलोपिता॥ नोक्तदोषः यतो भावानां विनाशवि
षयेन ष्टतास्मात्युतिभावानविनाशिनोस्माभिरिष्यत इति यावत् अस्मद्दर्शने हि मौलिकटकोत्पादकाले शस्य
हेममात्रस्याभिव्यक्तिः प्राक्तनस्य मौलिपरिणामस्तस्यैति नाशउच्यते न तु सर्वांशादर्शनम् ततो न निरन्वय
विनाशदोषो नाप्यंशस्य निरन्वयता न भिव्यक्तिमात्रस्यतासत्त्वात्॥ अभिव्यक्तेविनाशित्वे तथाप्यानंत्यमा
पतेत् इंद्रियाणामसामर्थ्यमात्रमत्रविनाशिता अभावेवानभिव्यक्तिस्सप्रच्छन्नसदास्थितः॥ अथ स्थिता
नामेवार्थानां यथाभिव्यक्तिमात्रस्योत्पादः तथा विनाशोपि तस्यैवेति प्राक्तनांशमात्रस्यानभिव्यक्तिर्विना
शउक्तइत्येतन्न यतो यथाभिव्यक्तेरप्यसत्या उत्पत्तिः न सत्याइत्यथोत्पादोक्तदोषानवस्था च तथैवार्थस्य
विनाशो नापपन्नः सतो विनाशायोगात् तथाभिव्यक्तेरपि अथाभिव्यक्तिरेवाभिव्यक्तेर्विनष्टतिनसत्तान
तस्याश्चाप्यभिव्यक्तत्वाभिव्यक्तेनसत्तानष्टपत्यापित्वभिव्यक्तिरित्यानंत्यंस्यात् अथवाभिव्यक्तेर्विनाशोपि किमस
न्नुत्पद्यते यस्तत्र सत्ये सत्कार्यवाददूषणानि स्वनुपपत्तिश्च सत्त्वे एवमेव विनाशः स्यात् अथाभिव्यक्तिर्विनाशस्य
कारणेन क्रियते तत्पूर्वोक्तानवस्थैवानंत्यम् एवमस्मद्दर्शनेईश्वरप्रत्यभिज्ञादितनीत्यायथोभयेंद्रियवे
द्यत्वशिवाभेदाव्याप्तिमयमर्थानाकारणेतथाविनाशउभयेंद्रियवेद्यत्वाभावः शिवाभेदशिवत्वेन प्रच्छन्ना
दनंतरदेवोक्तमिंद्रियाणामसामर्थ्ये तथासावेवानभिव्यक्तिस्सघटादिशिवतया प्रच्छन्नस्तदास्थितइति॥
इतोपि नाशो नास्य स्याद्घटस्य कारणात्पुनः नाभावप्राप्तरूपस्य कारणेयुज्यते पुनः तस्माद्भावविनाशेपि शि
वतत्त्वाविनाशिता॥ इतोपि हेतोर्नाशो नास्य स्याद्घटादेः पुनः कारणात् नहियस्य सत्याशशविषाणादेरल्प
मभावप्राप्तरूपतस्यार्थस्य पुनः सत्ताभवेत् ननु पूर्वोन्य एव घटः शशविषाणानामेव च प्राक्प्रायं चान्यश्च

वं

ॐ शिद २९

त्रियते तदेतन्नास्ति नहि घटादन्यो घटस्स्यात् महत्वन्तोहितत्वोच्छ्रितत्वादिसामान्यान्तरसंपर्केणेनव्यवस्थितए
वैद्रियवेद्योभेदाख्यातिमयःक्रियतेइतिप्रवेमुक्तम् तस्माइतन्नमेणाभावानांशिवतत्वनिमज्जनरूपेणान
दभेदाख्यातिविनाशोपिशिवतत्वाविनाभिता एवमुत्पत्तिविनाशान्यथानुपपत्त्यासर्वेशिवताव्यवस्थिता॥
इतश्च सर्वेशिवतावयवेभ्योनकुत्रचित् व्यतिरेकोवयविनस्तदेवेदं विचार्यताम् भिन्नेषेकासमभेदश्चयथा
तत्रव्यवस्थितम् तथातत्रपरिज्ञेयं पत्युस्सामर्थ्यमीदृशम् अभिन्नेभेदतायेनभिन्नेष्वप्यस्यभेदता य
थावयवगं रूपं तथासर्वपदार्थगम्॥इतोपिचहेतोस्सर्वशिवताअवयवेभ्योव्यतिरिक्तोवयवीनकुत्रचिन्ना
नेचाहृष्टमानस्सेवावभासतेयेरपिव्यतिरिक्तोसौप्रतिज्ञातस्तैः प्रतीतिसमवायवशात्तद्भेदनेवेष्यतेतद्वेदं वि
चार्यताम् यद्यपिविततावभासेवयवाभिन्नाव्यवस्थिताः परमाणुमात्रेत्वभेदनिवैतत्याभावात्तथाप्ये
कएवदेवदत्तसंज्ञोर्थोनिस्संधिबन्धएकघनोवभातीतिभिन्नेष्ववयवेष्वेकाभातितत्रयथैवंतथा पत्युश्शिव
स्यचिन्मात्रस्यतत्सामर्थ्यमीश्वरप्रत्यभिज्ञायामुक्तम् येनसामर्थ्येनाभिन्नेदेवदत्तेवयवभेदात्मतावयवेष्वभि
न्नेषेकएवदेवदत्ततायुज्यतेतथाचावयवभेदगतमेवंरूपमेवंत्रैलोक्यवर्तिष्वपिसर्वेष्वर्थेषुगतोशिवरू
पम् तदेवव्यनक्ति॥करपाणिपादवच्छिरोयथैकाभिन्नदेहगम् तद्वत्सर्वपदार्थानांजगत्येकोस्थितःशिवः॥
अवयवभेदस्याप्यभिन्नावयविरूपताशिवरूपतयैवेतिप्रतिपादितमीश्वरप्रत्यभिज्ञायामेवजगत्येकोपि
वरूपतोपपादिकास्थिता॥साक्षाद्देग्रहणेनास्तिपूर्वापरसहोदितैः मनसःप्रेरणोवास्मात्त्वाग्ज्ञानेना वि
नास्थिता सर्वैकतातएवात्रतथासौभ्रमबोधनम् घटतेकथंनिमित्तस्यप्राग्योगाद्योगचोदितैः॥योग
न्नागृहवस्थैवतस्मात्सर्वशिवात्मकम्॥अतएवचात्रजगतिसर्वैकतास्थितायतःशब्दस्पर्शरूपादिविष
यस्यसर्वस्यपूर्वापरसहोत्पन्नेर्ज्ञानैर्व्यतिरिक्तत्वाग्ज्ञानंनास्तितथाहिपूर्वेणाचक्षुर्ज्ञानेनकथंविषयेनविना राम २९

स्यात् पश्चाच्चसहापिहृद्यो स्स्वात्मनिस्थितयोःकथंग्राह्यग्राहकभावःअर्थाभिसंधिज्ञानेनविनाचव
स्मादात्मनामनसःप्रेरणात्तद्वाद्यार्थग्रहणार्थमस्तिचेत्तर्हिवैज्ञानंकिंमनःप्रेरणेनचाभिसंधिज्ञानेन
बाह्यार्थोज्ञातस्तदर्थंमनसःप्रेरणंनस्यात् तस्माच्चिद्रूपशिवैकोसर्वदासंवेदनेस्थितेप्राक्क्रियामात्रमि
दंनियतिशक्तिकृतमीश्वरप्रत्यभिज्ञोक्तमभेदाख्यातिमयंद्रष्टव्यम् तथासौभ्रमेस्थितस्यप्रबोधनमप्रचे
रणाद्यादिसमञ्चारणेनकथंघटतेकतांविनातथाहिसुप्तस्यशब्दादिज्ञानंप्रबोधनिमित्तंतस्यचप्राग्योगाद्य
नयोगइतिचार्यैःकथंघटनम् तथाहिप्राक्शब्दादिज्ञानेनयोगजाग्रदवस्थैवस्यात्तस्योक्तयोगात्तदैक्या
त् प्राक्शब्दादिज्ञानस्यनिमित्तस्याभावेतत्कथंप्रबोधःतदेतदेवंस्यात्यद्येकत्वेशिवत्वाख्यातिप्राक्क्रियामा
त्रमेतत्स्यात् तीव्रशब्दादिकेनाज्ञातेनाप्यावरणेप्रेरणोत्थे सौभ्रमविनिवृत्तिरित्यपिपरोक्तं ऽतःप्रमा
णात्सिद्धमितिननिश्चायकत्वम्॥सामान्यरूपतानास्तिसाचाभिन्नाविशेषतः भिन्नाभिन्नात्मकःक्वापिप
दार्थस्ताद्विरिष्यते॥सामान्यरूपतावासर्वेषांशावलीयादेस्तोविशेषाणामेकव्यक्तिकास्तिसाचाभिन्नाते
भ्योविशेषेभ्योभिन्नाभिन्नात्मकोहिपदार्थस्संख्याहेतादिदर्शनेयथाप्रतीयतेतादृग्वास्तवइष्यतेस्सचन
स्यैकविनानस्यादितिवस्तुमाणेनसंबन्धः॥बोधस्यचेन्नसामान्यमनुमाननिवर्तते यथाश्वत्वणाभेदोव
नतथाहिमताश्रयोःस्ववर्णमानयेत्तुक्तेअन्यनाविप्रतीयते विशेषस्यशाविरहात्कदाचिदपियुज्यते
तत्स्यैकविनानस्यादेकस्यैवविरहता सामान्यनविशेषाणांकथमेवास्ययोगिता॥अथसामान्यबोध
स्यनास्तितदनुमानविषयमभीष्टंहीयेतथासामान्यंविनायथाश्ववर्णमानयेत्युक्तेमोवर्णकटकवेप्र

द्विधर्थेषु प्रतीतिर्न तथा हेमताम्रयोः ताम्रासंस्पर्शेन हेम्न एव प्रतीतेः कटककेयूरादिषु तु न कस्यचित्परित्या
गः अन्यापोहस्यापि सामान्यत्वेऽभ्युपगतेऽपि स्ववर्णो मानं नेति स्वरूपतामात्रस्य प्रतिषेधरूपाप्रतीयते विशेष
स्यसंविरहादितोः अपित्वसौ वर्णाव्यावृत्तानां स्ववर्णोऽप्रत्यवमर्शकारित्वेन एकतामापाद्यमानानां विशेषाणामेवं
निकदाचिदपि युज्यत इति काकाव्याख्येयनु कदाचिदन्यतयुज्यते अनुपतावभातीतितदन्तश्चित्रत्वस्य पदा
र्थे वैकल्पविना न स्यादेकस्यवार्थस्य परस्परविरुद्धत्वम् अचित्ररूपस्य बाह्यस्यैतत्र घटते तेन ह्यनन्तः सामा
न्येनैतत्प्रभेदेन विशेषणानि भेदेन चित्रत्वस्य तु तःस्वच्छंदत्वान्नैव विरोधः इत्युक्तं प्रत्यभिज्ञायामेव ॥ एकत्वं
विनैतच्च व्यवहारो न ज्ञायते शब्दार्थयोर्न संबंधो भिन्नयोर्भिन्नदेशयोः विरुद्धरूपयोर्भिन्नकरणग्राह्ययोर
पि न खलु हिमवद्विन्ध्ययोश्च विद्यतेऽर्थेः सङ्गमः अमूर्तेन एकत्वमन्तरेण द्वितीयो योगिता कथम् ॥ इतश्चैकत्वं यत
एकचित्रत्वात्मतां विना व्यवहारो न ज्ञायते यतः शब्दार्थयोरयमेकपरामर्शमयो ध्यासो नाम वाच्यवाचक
भावलक्षणः संबंधः स कथं चित्रत्वे भिन्नदेशत्वे भिन्नमूर्तामूर्तत्वादिस्वभावत्वे भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वे च सति स्यात्
तदेवं भिन्नदेशतादिर्न नतिरुद्धावहोनियोगिता संबंधितावश्यैकपरामर्शो भिन्नयोरपि मतः ॥ तथात्मादेहद्व
इस्य तच्च हेयोगिता कथम् असतः शशशृंगादेः शशशृंगादेर्नान्वयः घटते ज्ञानचित्रैवमसतां व्यवहार्य
ता शब्देन चेत्तदेवं हि सर्वसंसारनाशिना असतश्च व्यवहार्यता हृगेवज्जगद्भवेत् ॥ अप्रत्यक्षस्य चात्मादेश
शशशृंगादिवच्च ······ त्वयमात्मादिशब्देन शशशृंगादिशब्देन च व्यपदिश्यतापि च त्वयपदिशब्देन योजनीयं
नैवं दोषः असतामेव हि शब्देन व्यवहार्यता शब्दानामसद्विषयत्वाच्चेदिति तदेवं हि सर्वस्य संसारस्य नाशः प्राप्नोति

राम
२०

NATIONAL MISSION FOR MANUSCRIPTS
MANUS DATA

S-949

DSO 000018581

Record No.	Organization / Individual 8581

Name of the Institution Personal Collection	Oriental Research Library University Campus, Hazaratbal, Srinagar.	Communication Address	Department of Libraries and Research Municipal Complex, Karanagar, Srinagar.

3679

Title of the Text Other Title	Śivadrsti	Bundle No:........................ Acc. No./Manuscript No......1139.....	
Author	Somananda.	No. of Folios.......30................Pages.........60............................	30
Commentary		Size of Mss. 19·5 x 33 cm Material: Paper/palm leaf/birch-bark/cloth/leather/others	
Commentator		Missing portion	last part disterb.
Language	Sanskrit	Illustrations No Complete/Incomplete	
Script	Deva Nāgri	Condition: Good/bad/brittle/worm eaten.Fungus/Stuck	
Date of Manuscript		Source of Catalogue: Descriptive/Hand list/Alphabetical/Index card	
Key words	Darśana	Colour of Manuscripts	yellow cream
Subject	Saiva.	Remarks	unstiched.